

**UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU**

**Koncentracioni logori u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata
Završni diplomski rad**

Student: Zdravko Grgić

Mentor: prof.dr. Husnija Kamberović

Sarajevo, 2023.

SADRŽAJ

UVOD	3
1. Historijat istraživanja.....	10
2. Logorski sistemi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	21
2.1. Komporacija logora u Njemačkoj i NDH	21
2.2. Logorski sistem unutar NDH	24
3. Organizacija logora na teritoriji Bosne i Hercegovine	31
3.1. Logor Kruščica kod Viteza	37
3.1.1 Komadanti u Kruščici	39
3.2. Ostali logori u BiH	41
4. Fabrika smrti- Donja Gradina I jasenovčki kompleks logora	43
4.1. Kreiranje logora	43
4.2. Donja Gradina	45
4.3. Logori jasenovačkog kompleksa: Krapja, Bročice, Cigłana.....	48
4.4. Uslovi života u Jasenovcu.....	49
4.5. Kraj rata i konačna sudbina logora u Jasenovcu.....	51
5. Kultura sjećanja i broj stradalih.....	53
5.1. Broj stradalih- post ratna i moderna koncepcija.....	53
5.2. Kultura sjećanja.....	55
ZAKLJUČAK.....	60
BIBLIOGRAFIJA.....	63
Izvori:	63
Literatura:	63
Internet stranice:	66

UVOD

Period Drugog svjetskog rata je donio nezamislive programe eksterminacije ljudi, masovnih zločina neprevaziđenih u magnitudi i brzini, kao i jedan novi pojam, koji se od kraja rata počeo skromno ali konstantno upotrebljavati- holokaust. Holokaust je gotovo neodvojiv od pojma koncentracionih logora. Smrt u koncentracionim logorima na nivou industrijske operativnosti ostaje najveća tragedija modernog čovječanstva, pa možda i naše civilizacije uopšte. Sa svim popratnim zločinima koje su plamtili Evropom, logorski sistem je obilježio Drugi svjetski rat i pomogao je učiniti ga grobnicom pojedinih ideologija, ali i gotovo cijelih naroda.

Naše podneblje, nikada nije bilo izuzeto iz negativnih tokova svjetskog, a posebno evropskog trenda aktuelnih političkih dešavanja. Era velikih promjena je bila na pomolu, pa su i neke organizacije iz Kraljevine Jugoslavije prihvatile poziv na promjenu, noseći u sebi značajnu dozu klerikalnog fašizma, indoktrinacije nacionalnom mitologijom ali prije svega mržnju prema drugima i drugačijima. Ustaški pokret je prednjačio u radikalizaciji svoje borbe i već 1930-ih bilo je naznaka da ovaj pokret namjerava iskorijeniti sve protivnike svoje ideologije . Rat, kojeg su donijele velike sile, kao i toliko puta ranije, na prostor Balkanskog poluostrva, iznjedrio je velike podjele u erničkoj sferi i sa sobom donio jednu morbidnu priliku za zločinca- donio je haos i idealne okolnosti za genocid.

U doba propasti mira, godinama se gradila i konačno stvorila i ideja uništenja čitavih naroda. Crna ideologija nacističke ideje o rasnoj čistoći proširila se starim kontinentom- Evropom i došla na naše podneblje u obliku nacionalne mržnje i starih netrpeljivosti koje su tinjale decenijama uoči Drugog svjetskog rata. Smrt je bila pratilac pete decenije 20-og vijeka kroz najveći rat do tada, kroz direktne borbe, kroz glad i siromaštvo, ali je u jednom obliku smrt bila i direktan proizvod Holokausta- demona naše moderne civilizacije. Realnost civilizovane Evrope, je bila takva da ona nije imala snage da se izbori sa „novom Njemačkom“ i poklekla je pred naletom Wermachta i nijemo gledala kada je SS počeo njene građane odvoditi na istok , u nadi da svi ti ljudi zaista idu u radne logore. Koncentracioni logori su bili zenit u eri uništenja nepoželjnih naroda, a logori smrti su najveći pokazatelj koliko je zapravo civilizacija precjenjenja. Zemlja Šilera, Getea, Baha i Betovena je izgubila svoju profinjenost, zanemarila činjenicu da je bila bastion različitosti kroz vijekove i +ubijala je ljude u milionima te ih spaljivala u zaborav, a politički fanatici sa prostora Balkana su sve to nijemo posmatrali sa

oduševljenjem. Vrijeme rata tokom aprila 1941. godine je postepeno i sigurno donio i užas koncentacionih logora kod nas.

Histerija mržnje se vrlo lako proširila i na prostoru cijelog Balkana. Plamtila je decenijama od kraja Prvog svjetskog rata želja za kreiranjem nacionalne države hrvatske nacije. A kada se prva prava prilika za to i ostvarila, velikom brzinom se uspostavio sistem zločina i logora, kao preslikavanje onoga što je već bila praksa širom Europe.

Završni diplomski rad se temom *Koncentracioni logori u Bosni i Hercegovini tokom drugog svjetskog rata*, sam po sebi jeste diskutabilan, jer je pojam koncentracionog logora kao mjesta masovne koncentracije ali i eksterminacije ljudi, u neskladu sa logorima koji su postojali u ovom periodu na prostoru naše države. Ipak *Kruščica* i dio *Jasenovca- Nova Gradina*, odgovaraju temi u tome što *Kruščica* jeste u jednom periodu bila koncentracioni logor a *Nova Gradina* je kao dio jasenovačkog kompleksa logora pripadala ne samo koncentracionom, nego i logoru smrti. Tema rada je, prema tome usko vezana za ova dva logora, ali i uz objašnjenje kako i zašto je došlo do njihove uspostave. Cilj i namjena je bila u odgovoru na krucijalno pitanje ovoga rada- zašto u Bosni i Hercegovini nije bilo većih logora, kada je sa geo- strateške pozicije ona činila sami centar nove države. Također, važno je bilo napraviti distinkciju između hrvatske i srpske historiografije, sa nadopunama iz domaće kao i strane literature u obradi ove bolne teme, kako bi bilo jasnije zašto postoje toliko dijametralni stavovi u obradi ključnih pitanja o koncentracionim logorima našeg podneblja.

Rad je koncipiran tako što je podijeljen na pet glavnih naslova sa određenim brojem podnaslova unutar njih. Prilikom izrade ovog rada korišteno je više naučnih metoda, od kojih se izdvajaju: hronološka, tematska, komparativna, vanjska i unutrašnja kritika izvora te kvantitativna i kvalitativna metoda. Kako je djelovanje, od ustrojstva do rasformiranja logora na prostoru koje pripadaju Bosni i Hercegovini bio relativno kratak istorijski period, kontekst rada u segmentu istorijskih procesa ostaje samo na neposrednom periodu uspostavljanja NDH sa posebnim osvrtom na njen kraj. Hronološka i tematska metoda korištene su u pojašnjavanju okolnosti nastanka NDH, kao i razlozima za uspostavu različitih logora sa posebnim namjenama. Komparativna metoda u konkretnom slučaju logorskih sistema je korištena u par navrata kao poređenje između ustaljenih i već duže operativnih logora u Trećem rajhu sa novoformiranim u NDH. Moguće je u radu pratiti i različita mišljenja i stavove autora koji su pisali o istim događajima tokom komunističkog i post- komunističkog perioda što bi svakako spadalo pod komparativnu metodu.

Literatura ne oskudijeva što se tiče obrade tematike logora, progona i stradanja tokom Drugog svjetskog rata, ali ona je iznimno politički obojena, naknadno revidirana i u nemali broj slučajeva dio je čistih revizionističkih pogleda. Iako bi najispravnije bilo isključivo se posvetiti domaćim autorima jer je sama tema usko vezana za Bosnu i Hercegovinu i nešto šire konture Hrvatske na onim teritorijama gdje su ostali logori bili, ipak glavnu notu objedinjenosti je dala *Encyclopedia of camps and ghettos* većeg broja autora, koji su u svom radu uvrstili sve logore, kao i geta na prostoru Trećeg rajha, ali pri tome i sve logore na području okupirane Evrope. Široka i opsežna enciklopedija je najbolji način za potpunije razumijevanje logorskih sistema u različitim državama Evrope. U slučaju komparacije vrlo je jasno da su gotovo svi logori s vremenom težili, ili čak slijepo slijedili sistematizaciju i ustrojstvo njemačkih kampova. U ovom slučaju se zapravo radi o trećoj knjizi u triologiji enciklopedija i naslovljena je *Camps and ghettos under European regimes alinged with Nazi Germany*. Ovo djelo je izdato od strane Holokaust memorijal muzeja, koji se nalazi u Blumingtonu u Indijani. Radi se o trećoj knjizi koja obrađuje holokaust kroz sistematično prikupljanje podataka o ranim kampovima iz 1933, pa sve do razvijenih sistema logora smrti i koncentracionih logora koji su kombinovali iskorištavanje radne snage sa procesom ubijanja na nezamislivo velikom nivou. Djelo koje je svojevrsna enciklopedija je važno, jer sistematizuje i poziciju NDH na zavidan način i daje dosta korisnih informacija i za Bosnu i Hercegovinu, poglavito o logoru Kruščica. Osim Kruščice, data je potpuna analiza svih logora koji su vrijedni pomena na teritoriji NDH, kao i svih logora koji su bili većeg kapaciteta a nastali su na našem podneblju. Uz ovu opsežnu enciklopediju, važan sekundari izvor koji opsežno obrađuje progone, zločine i same logore uspostavljene od ustaškog režima jeste Alexander Korb, koji je svoj doktorat posvetio upravo periodu NDH. Korb u svom djelu *Massen gewelt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, štampanom u Hamburgu 2013, daje važne informacije koje se tiču logora u NDH, kao i opštu sliku zločina i stradanja u vihoru rata. Iako u svoje vrijeme fundamentalna ali kao i Peršenova knjiga ipak zbog svoje starosti prevaziđena jeste i knjiga *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1941*, koja je izdata u Štutgartu, 1964 godine, autora Ladislausa Horija i Martina Broszata. Ove knjige poimenično nisu obrađivane u ovom radu, jer ne postoji njihov prevod na naš jezik, ali su integralan dio obrađene enciklopedije.

Autori sa hrvatske strane koji se moraju spomenuti su svakako Mirko Peršen sa svojim djelom *Ustaški logori*, zatim Hrvoje Matković, sa interesantnim djelom *Na vrelima hrvatske povijesti*, Ivo Goldstein, -sa djelom *Hrvatska povijest* koja je samo sinteza onoga što je pisao o Jasenovcu pa i samom holokaustu. Kao plodan autor, Goldstein je u ovom radu prisutan i sa

svojim djelom *Holokaust u Zagrebu*. Djelo Dragutina Pavlicevića sa još jednim repetitivnim naslovom *Povijest Hrvatske* je korišten u ovom radu u više navrata.

Srpsku historiografiju sa druge strane u ovom radu predstavljaju autori poput Milana Koljanina, koji je iscrpno pisao o sudbini Jevreja i Srba u NDH, a ovdje vrijedi istaći njegov članak usko vezan za temu: *The role of Concentration Camps in policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941*, objavljen u časopisu *Balkanica*. Slavko Vukčević, još jedan autor koji piše o progonima u NDH u *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945* te dosta korisnih informacija o logorskom sistemu kroz tekst Miodraga Bjelića, u njegovom radu *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požezi 1941*. Sublimacija svega napisanog je data kod Fikrete Jelić-Butić u djelu *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Jelić- Butić je većinu svog radnog vijeka provela u Hrvatskoj, pa je mnogi smatraju i za hrvatsku historičarku, ali joj je ipak mjesto rođenja u Banja Luci dovoljan razlog da se smatra za autorku iz BiH. Od bosanskohercegovačkih autora vrijedi još istaći i Eliasa Taubera koji je dao jedno jako ozbiljno i sadržajno djelo, jasnog naziva- *Holokaust u BiH*.

U prvom poglavlju, opsežno istraživanje mora početi sa konkretizacijom historijskog istraživanja. Ovo poglavlje je posebno bitno i iz razloga razumijevanja ideološke podobnosti teme, prostora za njenu potpunu obradu i političke volje da se cijela epopeja stradanja u Drugom svjetskom ratu prikaže u istinitom svjetlu. Problem pri procesu istraživanja ove teme, predstavlja definisanje onoga što koncentracioni logori zaista jesu i koliko njih je bilo na prostoru Bosne i Hercegovine tokom perioda NDH. Stvarna naučna ozbiljnost istraživača koji su pisali o datoj temi, kao i dijametralne razlike u stavovima o broju žrtava, ideologiji i zločinima u različitim naučnim tekstovima tokom socijalističkog a kasnije demokratskog perioda država na prostoru SFRJ bivaju prepreka za univerzalan stav. Suština ostaje u političkoj podobnosti iznesenih stavova poslije rata, kada su se uzimali proizvoljni brojevi stradalih u sistemu koncentracionih logora, ali često bez naučnog validiteta, što je za posljedicu imalo uspostavljanje dogmatskih pristupa istraživanju sistema logora koji se tek počeo mijenjati tokom sedamdesetih godina, dvadesetog vijeka. Rat u Jugoslaviji, nastao kao rat za jugoslovensko naslijeđe etno- nacionalnih teritorija, prouzrokovao je velika stradanja kako materijalnih, tako i ljudskih razmjera, ali je i narušio, bolje reći u potpunosti urušio sistem vrijednosti starog režima. Time su i naučni radovi, jako brzo prešli iz „crveno“ obojenih tekstova u snažnu nacionalističku farsu, išavši u smjeru dijametralnih različitosti hrvatske i srpske historiografije. Najadekvatniji način prikaza različitosti je u komparaciji, ali i u hronološkom prikazu istraživanja, što je i urađeno u ovom poglavlju. Izneseni su najvažniji

rezultati Komisije za istraživanje o zločinima okupatora i njihovih pomagača, naravno u dometu teme rada, zatim je dat pregled najznačajnijih autora koji su pisali o ovoj temi, svakako na čelu sa Mirkom Peršenom, koji je, kao jedan od preživjelih logoraša nemjerljiv autoritet na polju istraživanja ove teme. Analiza počinje sa obradom stranih autora, nastavlja se sa hrvatskim autorima, koji su najviše pisali o temi logorskih sistema u NDH, zatim je pažnja posvećena srpskim autorima i obrada historiografskog pristupa se završava pristupom pojedinih autora koji su iz Bosne i Hercegovine.

Drugo poglavlje, naslovljeno *Logorski sistemi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*-podijeljeno je na dva potpoglavlja. U svrhu boljeg razumijevanja kako su logori funkcionisali na našem prostoru, neophodno je vratiti se u prošlost. Ne naročito u daleku prošlost, osim u domeni pojašnjenja ideje za logorske sisteme, nego u relativno blisko vrijeme uspostavljanja logora u Njemačkoj početkom tridesetih godina dvadesetog vijeka. Komparacija je iznimno neophodna, jer su svi logorski sistemi u marionetskim državama naklonjenim Njemačkoj, kopirali sistem logora koji su nacisti stvorili. Izuzeće nije bila ni NDH, jer su pojedini predstavnici novoformirane države otišli u Njemačku kako bi dobili neophodno iskustvo, kao i uputstva, gdje, kako i kroz koji proces formirati logore. Upravo se prvo potpoglavlje bavi pitanjem usporedbe logora kojima je SS upravljao više godina unutar Trećeg rajha i logora koje je ustaška uprava otvarala na svom području. Očigledne razlike u broju populacije, prirodno-geografskim karakteristikama kao i mentalitetu logoraša, je stvarao dijametralne razlike u sistemu uprave logora kod nas i kod disciplinovanih Nijemaca. Drugo potpoglavlje je konkretnije sa više informacija o logorima u samoj NDH, kao i vrstama i namjeni logorskih sistema koje je nova vlast uspostavila. Važno je bilo obrazložiti i razloge za zatvaranje logora u italijanskoj zoni utjecaja i kako se to odrazilo na Bosnu i Hercegovinu. Potpoglavlja su raspoređena tako da kreiraju sveobuhvatnu sliku uspostave i djelotvornosti logora, sa posebnim osvrtom na vrstu i namjenu logorskih sistema. Od onih koji su bili samo useljeničko- iseljenički, preko onih čija je namjena bila u koncentraciji i zadržavanju zarobljenika, iako ne isključivo i ubistvu do onih čija je primarna namjena istrebljenje nepoželjnih.

Treće poglavlje ovog rada se tiče naše države, njene izrazito bitne geostrateške pozicije, kao centra NDH, velikog procenta nepoželjnih iz sve tri sfere etnosa, srpskog, jevrejskog i romskog, te njihove diskriminacije, hapšenja, progona, prisilnog zadržavanja i na kraju ubistava, ali sa fokusom na logorske sisteme. Logori u početku osnivanja u BiH su bili skromni i težili su samo da privremeno zadrže one koji su određeni za ekspanziju iz zemlje te popis istih, kao i otimanje njihove imovine i svih prava koje su ranije imali. Kasnije se, pogotovo nakon

gašenja logora na ostrvima dalmatinske obale, kao i nekih logora u njenom zaleđu poput logora na Pagu i Gospiću, kreira logor ozbiljnije namjene i sve većih kapaciteta, koji je počeo poprimati oblike i potencijal trenutno tada najvećeg logora u NDH, a to je bila Kruščica kod Viteza. Posebno potpoglavlje je dato ovom logoru, koji je cijelim svojim obimom i geografskim položajem u centru BiH. Kruščica je važan logor jer je bio uvertira i testno polazište sa ogroman projekat jasenovačkih logorskih kompleksa. Osim Kruščice kao centralnog i najvažnijeg logora u zadnjem potpoglavlju spomenuti su i neki drugi manje poznati logori koji su egzistirali na našem području. I ovdje je, kao i u prethodnom poglavlju, podjela na dva glavna potpoglavlja, i jedno sporedno gdje se u prvom govori o logorima isključivo na teritoriji Bosne i Hercegovine-Kruščici i logoru u Bosanskom Petrovcu, a u drugom potpoglavlju o Novoj Gradini.

Četvrto poglavlje se tiče Jasenovca i svih logora koji su bili dijelom njegovog kompleksa. Primat će biti na Novoj Gradini, budući da je ovo stratište svojim cijelim obimom bilo na prostoru Bosne i Hercegovine. Jasenovac je bio fokusom najvećeg broja analiza od svih logora u NDH, pa i šire, ali budući da on svojom lokacijom ne pripada Bosni i Hercegovini, ali da je ipak vezan preko Gradine za nju, u ovom radu će ovaj sistem logora biti predmetom manje analize, kako zbog boljeg razumijevanja funkcionisanja Donje Gradine, tako i zbog fokalne tačke kojom su svi ostali logori težili.

Zadnje poglavlje se tiče kulture sjećanja, jedan minoran doprinos ili talas u moru neviđenih zločina koji su zapljusnuli NDH, kao i atmosfere koja je postojala prije otvaranja logora. Riječi će biti i o brojkalma stradalih, koje su uvijek kontraverzne i dijelom naknadnih revizija . Drugo potpoglavlje je rezervisano za kulturu sjećanje i izdvojena svjedočenja onih koji su preživjeli rat i imali naknadno šta reći o logorskom sistemu. Tu se ne radi isključivo o preživjelima, nego o svima koji su dolazili u kontakt sa nekim od logora na prostoru naše države. Kultura sjećanja je iznimno bitan pojam, jer približava stradanje na personalni nivo. Osim što je svakako cilj pri pisanju individualnih doživljaja pojedinih preživjelih, kultura sjećanja je trajan testament činjenici da se stradanje može desiti bilo kome, i da apsolutno niko nije izuzet iz vihora rata.

Pisati u logorskim sistemima najvećega rata koje je čovječanstvo vidjelo nikada nije lak zadatak. Neophodno je investirati vrijeme i pažnju na teške teme logorskog života, neophodno je pročitati svjedočenja preživjelih logoraša te pokušati nepristrasno pisati o ljudima koji su odgovorni za monstruoznosti. U tom procesu, ponekad je lako zaboraviti koliko je zapravo ova tema ili generalno bilo koja tema o stradanju na prostoru jugoslovenskih teritorija kontraverzna i osjetljiva stvar. Bilo bi sasvim prirodno i normalno očekivati da svi žele otkriti punu i

nedvosmislenu istinu o kapacitetima, namjeni i sudbini logora u NDH, ali iskustvo pokazuje da to zapravo i nije slučaj. Postoje politički oponenti, religiozni oponenti, oponenti ideološko-nacionalnih stremljenja koji nikada neće pisati o potpunoj istini, jer ona nije na čast njihovom naslijeđu. Ovo ne važi samo za one koji prikrivaju razmjere zločina, nego i za one koji pretjeruju u predstavljanju istih. Upravo iz ovog razloga, imperativ je u odbacivanju neozbiljne ili bolje reći, pristrasne literature i sublimiranju teme kroz provjerene i validne činjenice.

1. Historijat istraživanja

Tema koncentracionih logora u NDH je prilično zastupljena u literaturi. Imajući svoje mane u ideološki obojenoj post- ratnoj historiografiji, koja je trajala gotovo pedeset godina, narativ se promijenio tokom 1990- ih godina i opet dobio prepoznatljiv nacionalistički ton. Ipak, posljednjih dvadeset godina ideologizacija literature, u kontekstu uvećavanja žrtava, što je bilo svojstveno jednom diskursu , i umanjivanja, što je opet bilo prepoznatljivo u drugom, počela se smatrati neozbiljnom i neadekvatnom materijom. Upravo zbog toga, iako postoji mnogo autora koji se pozivaju na neadekvatnu literaturu, moderan pristup istorijskom istraživanju ove teme je najprihvatljiviji.

Problem, koji je neminovan već pri definisanju teme ovoga rada jeste u činjenici da u Bosni i Hercegovini, osim logora Kruščica koji se nalazio u blizini Viteza, ili za neke autore Travnika,¹ nije postojalo više logora, koji bi se mogli nazvati koncentracionim. Čak i uz tekstove koji su pisani o Kruščici, literatura je jako oskudna po pitanju logora u BiH, bili oni sabirne, transportne ili useljeničko- iseljeničke prirode. Ta činjenica vrši veliki pritisak na dostupnost literature ali ipak donosi i jednu *sretnu* okolnost, ako sretnim možemo nazvati bilo šta što je vezano za ovako tešku temu. Pomenuta okolnost se tiče Donje Gradine, stratišta, koje je geografski na području Bosne i Hercegovine, a organizacijski je bilo dijelom jasenovačkog kompleksa logora. Zbog te činjenice, jedini pravi, monstruozni i po kapacitetu ubijanja u rangu nacističkih logora, logor Jasenovac, će biti predmetom ovog istraživanja, ali prije svega u domenu stratišta Nove Gradine.

Već tokom rata, NOP je želio prikazati protiv čega se zapravo bori, te je bilo u planu da se jednim kvalitetnim i opsežnim istraživanjem, svi okupatori i njihovi pomagači privedu pravdi. Ova ideja o formiranju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, bila je dijelom osnivanja zemaljskih antifašističkih vijeća Svjesni razmjera zločina već 1944 osnovana je komisija, koja je imala veoma odgovoran zadatak.² Komisija je bila

¹ Iako je Kruščica svakako bliže Vitezu i to iznosi otprilike 5 kilometara, Travnik je dominantan grad u ovoj oblasti Bosne i Hercegovine kojem je sve u neposrednoj okolini gravitiralo. Zbog toga su upravnici logora, kao i čuvari često boravili u Travniku, mnogo češće nego u Vitezu koji je ipak bio značajno manji grad. Ako uzmemo za pretpostavku da su logori građeni u nepristupačnim mjestima, ali ipak dovoljno blizu velikog grada, onda je ispravno uzeti da je logor Kruščica pored Travnika.

² U Arhivu BiH postoji izvjestan broj informacija o žrtvama tokom drugog svjetskog rata, o deportacijama, spiskovima otpremljenih u logor, ali ne postoji mnogo informacija o samim logorima. U istom arhivu postoji 240 kutija koje se tiču zločina i stradanja na našem podneblju tokom Drugog svjetskog rata. Tu su obrađeni i obuhvaćeni izvještaji Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu. O broju žrtava, govori se u kartoteci arhiva. Tu je upisano 9.756 žrtava i to ne samo ubijenih nego

vremenom podijeljena po republikama pa je preuzela i ime republičkih komisija.³ Bila je u uskoj saradnji sa komisijom za utvrđivanje ratnih zločina pri Ujedinjenim narodima. Ono što je posebno važno jeste pionirski rad ove komisije na utvrđivanju odgovornih za masovne i nezamislive zločine, ali i jasna praksa opreznosti pri objavljivanju osjetljivih podataka, koja nije prestala do danas.

U namjeri da nova maksima bratstva i jedinstva zaista pusti svoje korijenje duboko i jako, ova komisija je imala velike disperzije pri objavljivanju podataka za pojedine republike. Zemaljska komisija za Srbiju je javnom tužilaštvu dostavila 11.911 predmeta, od čega je na Vojvodinu otpadalo 8.812 predmeta, dok je u Crnoj Gori podignuto 2.329. Ono što je začuđujuće, sa aspekta činjeničnog stanja obima zločina, kako je onda za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu podignuto samo nešto malo više od 1.000 predmeta. Očigledno je, da su zemaljske komisije imale naređenja da minimiziraju razmjere pojedinih zločina i bivših kolaboratora koji su naknadno prešli na partizansku stranu, a sve u svrhu hlađenja među-etničkih napetosti, koje su tinjale u godinama rata.⁴ Jedan od primjera koji ide u korist ovoj tvrdnji, jeste i činjenica da su nove vlasti insistirale da zemaljske komisije ne oslovljavaju zločince i kolaboratore sa prefiksom nacionalne odrednice, npr. Srbin ili Hrvat, nego da se oslovljavaju sa Četnik i Ustaša.⁵ Sasvim je razumljiva ova praksa, s obzirom da je kompromitovanost bila velika i iziskivala je rješenje koje će biti dovoljno ideološki ispravno, kako bi se premostile ove razlike koje su pojedini novi članovi partizanskih jedinica imali u svojoj prošlosti.

Komisija je utvrdila da su postojali logori u kojima su ljudi bili mučeni, ubijani i izgladnjivani ali su brojke koje su naknadno objavili o broju stradalih prilično diskutabilne.⁶ Ipak utvrđene su neke činjenice koje je teško pobijati, što je sa aspekta historiografije jako bitno.

i opljačkanih. Što se tiče registra zločinaca, u arhivu postoje 4 registra i upisana su 2.153 zločinca. Jedna posebna knjiga obrađuje stradanje u Sarajevu. Na spiskove ratnih zločinaca odvojeno je 110 svesaka, a u spisima predloženi su spiskovi žrtava u 15 kutija, zapisnici sa saslušanja u 240 kutija, 1858 presuda te odluke o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača u 30 kutija. Od zapisnika sa saslušanja ratnih zločinaca kreirane su dvije kutije, a od spiskova zločinaca napravljeno je pet kutija. Što se tiče logora, bitan je spisak Jevreja koji su otpremljeni u Krušćicu (KRZ, kutija 3, omot 86)

³Republičke komisije su bile bolje riješenje, jer su se tako fokusi mogli koncentrisati na pojedinačne republike i dati preciznije i relevantnije informacije.

⁴Savo Skoko, Milan Grahovac, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i nemačkog okupatora u Hercegovini 1941-1945*, Izdavačka kuća: Filip Višnjić, Beograd, 2012., 8-11.

⁵Zlatko Begonja, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944 do 1948- doktorska disertacija*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zadru, Zadar, 2007, 138.

⁶Diskutabilnost proistječe iz činjenice da su oni koji su bili zakleti ratni neprijatelji Ustaša sada imali zadatak predložiti sva nedjela i zločine svojih neprijatelja. U toj situaciji, nije realno a svakako ni normalno očekivati da će mlada socijalistička nauka, bila ona pravna ili istorijska posegnuti za olakšavajućim okolnostima i prikazati Ustaše u bilo kojem pozitivnom svjetlu. Upravo iz ovih razloga brojke stradalih i razmjeri zločina su povećavani, nekada planski a nekada i nenamjerno.

Prema nepotpunim podacima u to doba, koji su predati Državnoj komisiji, bilo je 932.838 prijava o ratnim zločinima.⁷ Sastavljeno je 548.902 zapisnika sa svjedocima i optuženicama, oko 5.000 inkriminirajućih fotografija je dostavljeno, nešto više od 20.000 dokumenata je uvršteno u dokazni materijal a vršene su i ekshumacije, da bi se utvrdili načini stradanja i broj mrtvih. Ono što je posebno značajno sa istoriografskog aspekta jeste da je napisano deset knjiga, objavljeno više stotina saopštenja, izdat veliki broj brošura, te su organizovane izložbe u pedeset gradova širom Jugoslavije, sve kao naslijeđe rada ovih komisija.⁸ Utvrđeno je da je registrovano 66.420 ratnih zločinaca i saradnika okupatora , od kojih je na domaće otpadalo 49.245 dok su preostalih 15.724 bili strani zločinci.⁹ Komisija o ratnim zločinima i saradnicima koji su pomagali u izvršavanju istih je konačno završila sa radom tokom 1947/8 godine, kada su i sudovi pri Ujedinjenim narodima počeli da okončavaju svoje procese. Izvještaj komisije je ambivalentan u mnogim sferama i predmetom je ozbiljnih naučnih analiza. Ono što je dobro iz prvih post- ratnih analiza, jeste veća ozbiljnost pri radu i prve informacije o stradanju tokom prethodne četiri godine, a ono što je loše jeste velika ideologizacija koja je često značila predočavanje činjenica i podataka, bez definitivnih i lako provjerljivih dokaza.¹⁰

Već pomenuta *Encyclopedia of camps and ghettos 1933- 1945* je veoma kvalitetno obradila pitanje Nezavisne Države Hrvatske kroz logorske sisteme. Zanimljivo je kako upravo u ovoj enciklopediji postoje podaci do kojih nije lako doći niti u domaćoj istoriografiji. Razlog ovome je taj što se enciklopedija oslanjala i na domaće autore, posebno u svom trećem tomu naslovljenom *Camps and ghettos under European regimes aligned with Nazi Germany*. Autori koji su doprinjeli kvalitetnijoj analizi logora u NDH, a koje je enciklopedija iskoristila, osim već pomenutih stranih, jesu Nataša Matušić koja je dosta informacija dala ne samo o Jasenovcu, nego i o djelovanju ostalih logora u NDH u svom djelu *Jasenovac 1941–1945: Logor smrti i radni logor* koji je i štampan u Zagrebu, kao i Jasenovcu tj. u javnoj ustanovi spomen područja Jasenovac. Iako se samo detaljnije pominje Krušcica sa područja naše zemlje, rad je prilično sveobuhvatan i objašnjava osnovne razlike između vrste i namjene pojedinih logora. Uvršten je i Ivo Goldstein sa svojim djelom *Jevreji u Jasenovcu* iz 2003, kao i Narcisa Lengel Krizman sa

⁷Albert Vajs, *Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* , Anali Pravnog fakulteta, Beograd, god IX, br. 1, januar-mart 1961, 394.

⁸Albert Vajs, *Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* AJ, fond 110 -DK, kut. 1, 1-54, , januar-mart 1961, 394.

⁹Martina Grahek Ravančić, *Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - organizacija, ustroj, djelovanje* u; Historijski zbornik ,**LXVI** , Zagreb , 2013, 161.

¹⁰Primjer za ovo je pominjanje broja mrtvih u Jasenovcu od 700 do 800 hiljada ljudi, što je svakako proizvoljna procjena i nije urađena sa pažljivošću i dugotrajnom analizom.

svojim djelom *Kampovi za Jevreje u NDH* unutar knjige koju je ko- autorisala zajedno sa Ivom Goldsteinom *Antisemitizam- Holokaust- Antifašizam* izdatom u Zagrebu 1997. godine. Korišten je ovdje i Mirko Peršen, Jaša Romano sa svojim djelom *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve Genocida i Učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, koja je izdata u Beogradu 1980. godine. Alexander Korb kao i Ladislaus Horij i Martin Broszat su strani autori koji su najviše korišteni u enciklopediji, za podneblje NDH i uspostavu logora. Kada se poimenično vide autori koji su korišteni u enciklopediji dobija se utisak da je pristup obradi logora na prostoru NDH bio ozbiljan i prilično detaljan. Ovo je naravno razumljivo jer je Memorijalni muzej Holokausta u Sjedinjenim Američkim Država jako ozbiljna institucija sa velikim brojem primarnih i sekundarnih izvora koji se tiču svih logora u Evropi a ne samo u Bosni i Hercegovini.

Prvi postulat svakog istraživanja ove teme bi morao glasiti: prvo se upoznati sa djelom Mirka Peršena. Autor Peršen je pisao tokom kao i na pragu raspada SFRJ, ali je prvi koji je dao potpuni pregled logorskog sistema kao i svih logora širom NDH. Prvi logori u BiH tokom ustaške vladavine su bili improvizovani. Otvorena polja koja su sami zatvorenici ograđivali, napuštena imanja koja su popunjavana, improvizovane zgrade, kuće, imanja, sve ovo je moglo služiti kao privremeni logor, transportne ili sabirne namjene.¹¹ Uspostavu, nadzor i sve druge aspekte organizovanja logora, kako na teritoriji Hrvatske tako i Bosne i Hercegovine preuzela je *Ustaška nadzorna služba*, konkretnije radilo se o ogranku pomenute službe, *Ustaška odbrana*, koja je dobila zadatak da uspostavi logore.¹² Peršen daje pregled komandanata, onih najbitnijih i onih koji su imali najveću konsekvenciju za budućnost logoraša.¹³ Sve ove informacije bile su i ranije poznate, ali niko zapravo nije pristupio direktnoj obradi tematike na način da daje potpun pregled logorskog sistema, dok je Peršen uspio povezati sve logore od onih na Pagu, preko Gospića, zatim travničke Kruščice, što je na kraju zaokruženo Jasenovcem.

Hrvatska historiografija nakon 1990-ih, godina, preciznije nakon 1995, otvara sve više prostora za potpuniju analizu svoje neslavne prošlosti. Hrvoje Matković je jedan od autora koji je dao dobru uvertiru u ono što je Nezavisna Država Hrvatska po svom uređenju i bila, primarno klerikalna i fašistoidna država. Činjenica koja je izrazito bila bitna, smatrao je Matković, jeste da je NDH, osnovana za vrijeme Uskrsa, što joj je davalo tu prizmu svetog karaktera obnovljene državnosti, ali je to bio i početak uvlačenja u spiralu zla.¹⁴ Ivo Goldstein je još jedan od hrvatskih historičara, jevrejskog porijekla koji je pisao u potpunoj slobodi o periodu NDH. Dao

¹¹Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990., 23.

¹²Peršen, 1990, 76.

¹³Isto

¹⁴Hrvoje Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, 359.

je jedan jako dobar prikaz o stradanju jevrejske populacije u Zagrebu, kojoj je i sam pripadnik, ali je kroz ukupnu sliku stanja u glavnom gradu, dao i jasan pregled funkcionisanja ustaškog logorskog sistema, dotičući se svakako i prostora Bosne i Hercegovine. *Za dom spremni*, je krilatica istkana od mržnje, a ne od patriotizma te je po ovom autoru sasvim jasno da je nova era koju je kreirala ustaška vlast, morala biti zločinačka.¹⁵

Dragutin Pavličević je jedan od autora iz ove domene, koji je za uvertiru logorskog sistema pokrenuo rasno pitanje, smatrao je da su razlozi za ustaške zločine bili ambivalentni. Sa jedne strane očito je bilo da se NDH pokušavala replicirati u svom idealu Trećeg Rajha, pa je zato i donosila razne antisemitske i antiromske zakone, ali je u isto vrijeme imala ogroman problem sa srpskom populacijom, koju je smatrala za neloyalnu i sa aspekta državnih interesa za apsolutno neprihvatljivu.¹⁶ Dakle, u srpskom slučaju, to nije bilo pitanje rase, nego pitanje etničke netrpeljivosti.

Osim Krušćice u hrvatskoj literaturi se pominju još i logori koji su imali transportnu ulogu. To je podrazumijevalo da su logori na granici sa Srbijom bili privremeni logori, tzv. sabirno- iseljenički logori, gdje bi se velika količina onih koji će biti deportovani iz NDH prikupljala i dalje slala za Srbiju.¹⁷ Svakako da ovi logori nipošto nisu bili logori smrti ili koncentracioni logori u punom smislu te riječi, pa čak nisu odgovarali niti radnim logorima i onome što su oni predstavljali, ali su ipak činili bitan faktor ustaške politike trojnog rješavanja problema neloyalnih i nepoželjnih. Iako nikada zvanično objavljena niti zapisana u bilo kojem ustaškom glasniku ili stenogramu sastanaka krilatica o jednoj trećini izbačenih, jednoj trećini pokatoličenih i jednoj trećini ubijenih srpskih stanovnika¹⁸ uzimala je svoj mah.

Nikica Barić, hrvatski historičar čiji je spektar istraživanja domobranstvo, ustaška organizacija tokom rata i vojno ustrojstvo NDH, piše kako je logorski sistem bio zapravo organizovano djelovanje i pozitivniji evolutivni put od nasumičnih zločina počinjenih u ranim fazama rata. Pod pritiskom Njemačke i Italije, ustaška vlast počinje popuštati u svojim mjerama protiv srpske populacije, kako zbog njihove brojnosti, tako i zbog njihove sposobnosti da poremete njemačko-italijanske planove za jugoslovenski prostor. Jedan broj Srba se prima u domobranske jedinice, osniva se Hrvatska pravoslavna crkva i ide se ka tome da se Srbi

¹⁵Ivo, Goldstein., *Hrvatska povijest*, Europa press holding, Zagreb, 2007, 377.

¹⁶Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007, 414.

¹⁷Josipa Pleša, *Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2017. 36.

¹⁸Isto

pacifiziraju. Ipak, sto se tiče Jevreja, Roma, antifašista i svih drugih koji su anatemizirani kao nepoželjni, njihova sudbina je i dalje bila jako opasna.¹⁹

U suštini, hrvatska historiografija je po pitanju logorskog sistema u NDH a samim tim u Bosni imala ambivalentan odnos. Sa jedne strane, tražio se razlog više zašto je došlo do tako razmjernih zločina, a pojedini autori, ipak na marginama nauke su pokušali i relativizirati brojke u uporedbi sa nacističkim zločinima²⁰, ali i stvoriti svojevrsni apologetski odnos prema vremenu smutnje i zla. Neki od pomenutih autora koji vrijedi istaći su Josip Jurčević koji u svom revizionizmu ide toliko daleko da apsolutno osporava bilo kakve zločine širih razmjera počinjenih od strane ustaške uprave. Mišljenja je kako je na snazi bila 40- godišnja praksa komunističkog zatiranja hrvatstva, pa su zločini izmišljeni kako bi se bacila anatema na čistu hrvatsku narodnost. Jurčević je svojevremeno bio i dijelom jedne saborske revizionističke komisije koja je utvrđivala žrtve u logoru Jasenovac i došla do nevjerovatnog podatka da je u pomenutom logoru stradalo samo 220 osoba različitih narodnosti.²¹ Ipak, veliki broj autora je na strani činjenica i ne može osporiti neminovnosti zločinačke prirode Pavelićevog režima. Problemi još uvijek ostaju u broju stradalih kroz surovosti logorskog sistema, ali i sistem organizacije, način uspostave logora, njihovu primarnu useljeničko- iseljeničku namjenu, kasnije koncentracionu i u konačnici namjenu istrebljenja nepoželjnih, pa bi se očekivalo da to više niko ne spori, bar niko ko ima neki naučni i kulturno- društveni validitet u modernoj Hrvatskoj, ali nažalost to je daleko od istine.

Srpska historiografija, sa druge strane ima druge probleme pri pokušaju nezavisnog i nepristrasnog prikaza logorskog sistema u NDH, u Bosni i Hercegovini ili bolje reći o cijelom procesu stradanja srpskog stanovništva u BiH i Hrvatskoj tokom Drugog svjetskog rata. Pokušaj da se nađe postulat po kojem će se kreirati jedinstvena slika broja žrtava, organizacija transporta, veličine i namjene svakog logora ponaosob, je prilično nemoguć, jer još uvijek postoje oni koji preuveličavaju stvarnu sliku stanja na terenu a naročito broj stradalih²², što u konačnici ima za posljedicu osporavanje pojedinih autora srpske historiografije. Očekivanja u

¹⁹Nikica Barić, *Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1942.*, Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, god. V., br. 9-10, Zagreb, 2002., 165.

²⁰Pokušaj relativizacije zločina svakako nije novi koncept u svijetu, ali je njegova stalna upotreba tokom 1990-ih godina prošlog vijeka kreirala duboke i na izgled nepremostive razlike između bivših jugoslovenskih republika.

²¹Ivo Goldstein i Goran Hutinec, *Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća* Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, 187-210.

²²Zvanična srpska historiografija je prošla trnovit put u pokušaju pronalaska zajedničkog stava oko broja mrtvih u logorima tokom vihora ratnih godina. Stavovi o milion mrtvih, koji nisu bili populaciono mogući u kapacitetima jasenovačkog kompleksa, napravili su više štete nego koristi u pojedinim aspektima ozbiljnosti i autentičnosti istraživanja. Tek je kasnija historiografija imala hrabrosti iznositi brojke stradalih u nešto realnijem svjetlu.

ovom slučaju, kao i kod segmenta hrvatske historiografije o apologetskom odnosu- kako je mali i beznačajan broj onih srpskih autora koji imaju naučni validitet a preuveličavaju broj žrtava, nažalost nisu baš realna. Veliki je broj srpskih historičara, koji zbog ličnog uvjerenja ali i zbog agende u nacionalnoj historiografiji, preuveličavaju broj stradalih.

Autor koji je dosta pisao o datoj temi je Milan Koljanin. Koljanin je inače opsežno istraživao zločine koji su se dešavali u NDH, poglavito nad jevrejskom populacijom, tako da njegov rad ima svoj validitet pri istraživanju logorskih kompleksa u BiH. Po Koljaninu, osnivanje NDH je bilo moguće posredstvom događaja nakon vojnog udara od 27. marta 1941. Godine.²³ Forma vladavine NDH se pokazala jako brzo mnogo sličnija nacističkoj Njemačkoj, nego fašističkoj Italiji. Hrvatska uspostava državotvornosti nije novi koncept, njene ideje su se rodile i pri formiranju Banovine Hrvatske, ali je bio dug put između borbe za uspostavu banovine, i marionetske Nezavisne Države Hrvatske²⁴. Kao izrazito klerikalna država NDH je pokušavala kreirati katoličku državu, što je bio prilično nemoguć poduhvat. Ovi stavovi su važni, ako se želi razumjeti dubina mržnje koja se pomaljalo na pragu 40-ih godina u Jugoslaviji. Važna je, također, jer pokazuje generalno slaganje autora hrvatske i srpske strane o počecima zločina. Moglo bi se, dakle prije masovnijih zločina i samog organizovanja logora, govoriti o dvije glavne politike represije koju je sprovodila NDH: jedna je bila protiv Jevreja a druga protiv Srba, tek kasnije su i drugi etnosi uvršteni u ovaj proces.²⁵

Srpski autori insistiraju da su planovi za eksterminaciju išli od najvišeg nivoa, pa do najsitnijih organa vlasti.²⁶ Došlo je, kao i u drugim važnim poljima po opstojanost države, do saradnje centralnih i lokalnih organa vlasti. Ministarstva, vladine službe, bile su najviša poluga, dok su upravnici kotara i župa, činili najniže. Regularna vojska ustaške države (domobrani), kao i žandarmerija su skupa sprovodili okupljanje nepoželjnih i njihovu koncentraciju.

Slavko Vukčević smatra kako vrijedi istaći i to, kako je bilo oficira koji su se usprotivili ovim mjerama, pa se čak dešavalo i da dođe do direktnog sukoba između ustaških i domobranskih jedinica po pitanju surovosti i metoda hapšenja.²⁷

²³Milan Koljanin, *The role of Concentration Camps in policies of the Independent State of Croatia (NDH) In 1941*, Balcanica broj LXVI, Beograd, 2015, 315.

²⁴Isto

²⁵Koljanin, 2015, 318.

²⁶Hrvatska historiografija, jednim svojim dijelom se ne slaže sa ovim stavom. Mišljenja su, pojedini autori, da je veliki broj nasumičnih zločina iz ranog ratnog perioda (april- jul) pa čak i kasnije u logorskim sistemima više produkt samostalnog djelovanja nego stvarna i odobravajuća politika vrha NDH.

²⁷Slavko Vukčević, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, vol I u Zločini na jugoslovenakim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, 454-456.

Trag o kojem se hrvatska i srpska historiografija u potpunosti slažu jeste da se posebna faza progona Jevreja, počela dešavati nakon invazije Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. Od tada, Jevreji su se sve više izjednačavali sa boljševizmom, te su zbog direktnog rata, došli u nezavidnu poziciju „državnih neprijatelja“.²⁸

Miodrag Bjelić je dao zanimljive opservacije o logorskom sistemu NDH. Iako se njegovo djelo prevashodno bavi logorom u Slavonskoj Požegi, dao je značajan doprinos i boljem razumjevanju funkcionisanja sistema logora na prostoru Bosne i Hercegovine. Prvi, tzv. sabirni logori nisu osnivani na teritoriji cijele NDH. Prvi logori za namjenu sabiranja i kontrole nepoželjnih su osnivani u Sisku, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi. Namjena ovih logora nije bila da eksterminira ljude, oni su više bili logori u kojima su koncentrisani svi pritvorenici sa nešto šireg područja. Kasnije, dolazi do razvijanja logorskih sistema i u Bosni.²⁹

Jedan od većih kampova je bio kod Gospića i on je bio prvi kamp za eksterminaciju³⁰ ali što se same teritorije Bosne i Hercegovine tiče, postojali su manji tzv. sabirni i transportni logori u Jablanici, Trebinju, Mostaru, Sarajevu³¹ i Kruščici kod Travnika, u kojima su neselektivno i periodično vršena pogubljenja.³² Pogubljenja se uglavnom odnose na logor Kruščicu.

Koljanin dodaj da je tzv. „jevrejsko pitanje“, kako su mu neslavno ime dali nacisti, sprovedeno jako brzo u NDH. U početku je to bio kamp u Gospiću, kasnije u Jasenovcu a većim dijelom i u najvećem stratištu Evrope, Aušvicu.³³

²⁸Koljanin, 2015, 322.

²⁹Miodrag Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2008, 33.

³⁰Oko pojma „kamp za eksterminaciju“ mogu se voditi polemike, jer se istoričari našeg podneblja ne slažu, da je ovaj pojam najadekvatniji za opis logora u NDH. Logori smrti, zloglasni po svom nazivu i efektivnosti, bili su isključivi produkt Trećeg Rajha i nalazili su se svi na prostoru današnje Poljske. Na našim prostorima jedini logor koji bi mogao biti približan kapacitetu smrtnosti je bio Jasenovac, ali jasenovački kompleks je bio u punom smislu koncentracioni logor, tj. logor koji koncentriše veliki broj ljudi za prinudan rad ali i logor smrti u kojem su vršena masovna pogubljenja. Gospić je kao logor bio isključivo radni logor u kojem su vršeni zločini i u kojem nije bilo organizovanog ubijanja.

³¹ Nažalost historiografija je iznimno siromašna podacima o logorima u Jablanici, Sarajevu ili Mostaru, možda ponajviše jer to i nisu bili logori, nego centri za zadržavanje, pa je njihovo trajanje bilo iznimno kratkog vijeka, možda od samo par dana prije nego bi zatočenici bili poslani dalje. Struktura ovih prihvatnih centara nije se puno razlikovala od kampova za protivnike režima, koji su se pomaljali u državama nakon revolucija I brze promjene ideologije, gdje su ljudi držani protiv svoje volje, ali su ovi centri bili daleko od organizovanih logora sa žicom, čuvarskim stanicama, popisom koji se stalno provjerava, zaduženjima i u konačnici selektivnom ubijanju.

³²Vukčević, 1993. 473- 475.

³³Koljanin, 2015. 327

U samom početku populacija u logorima su uglavnom bili mladići i srednjovječni muškarci. Kasnije, kako je vrijeme odmicalo ovo se počelo mijenjati pa su u logore internirane sve generacije muških i ženskih pripadnika.³⁴

Postojala je distinkcija između zatvorenika hrvatske narodnosti koji su u logorima zatočeni zbog političke agitacije i logoraša drugih nacionalnosti u tome što je drugih bilo svih uzrasta i polova a Hrvati su uglavnom bili muškarci.³⁵

Upravo Koljanin spominje, kao i njegove hrvatske kolege da je najužasniji dio holokausta bila eksterminacija. Ona je počela nakon napada na Sovjetski Savez, već u julu i avgustu mjesecu. Logori smrti su tada postali operativni u Poljskoj a ova faza je pojačala potrebu velikog logora u kojem bi bila koncentrisana velika količina ljudi. Takav je bio Jasenovac.³⁶

Ono što je dato kao stari podatak o bosanskohercegovačkim logorima, još poslije rata služilo je kao logičan slijed i više je puta ponovljeno. Ukoliko bi došlo do zatvaranja jednog ili više manjih logora na malom prostoru, vrlo brzo bi im se pronašla alternativa. Bosna u tome nije bila izuzetak. Desilo se baš to da je specifična podudarnost stvorila nove uslove za veći logor na prostoru naše države. Nakon pobuna po Bosni i Hercegovini i ustanaka koji su buktali unutar zemlje, logori na Pagu, Jastrebarsko i u Gospiću su bili rasformirani i većina logoraša je prebačena u logor Kruščica kod Travnika.³⁷

Već krajem ljeta 1941. godine, Jasenovac je postao operativan, tako da su sada putevi vodili ka njemu. Iz Kruščice su zatvorenici postepeno slati ka jasenovačkom kompleksu i tako je uspostavljanja linija kojom je sve gravitiralo ka Jasenovcu. Ovaj logor je bio fokalna tačka i mjesto ka čemu je sve težilo. A sam boravak za logoraše nije bio naročito dug i kretao se od tri mjeseca, iako je ponekad trajao i do tri godine u zavisnosti od toga kakva je bila sposobnost ljudi koji su zatvarani.³⁸ Raspon kazni je dakle bio od tri mjeseca minimalno do maksimalno tri godine. Kada bi pojedini zatvorenici ispunili kvotu od tri godine oni bi bili ubijani.

Negdje između ove dvije struje, hrvatske i srpske historiografije, levitira i bosanskohercegovačka, koja, istini za volju, zbog manjka logorskih sistema u našoj državi nije

³⁴Djuro Zatezalo srpski pedagog i istoričar, opsežno je pisao i istraživao o populaciji u logorima NDH.

³⁵Koljanin, 2015. 330.

³⁶Koljanin, 2015, 331.

³⁷*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji*., Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije , 1952, 75.

³⁸Antun Miletić, , *Koncentracioni logor Jasenovac*, vol I, Narodna knjiga, Beograd, 1986, 30.

bila naročito aktivna po ovom pitanju. Ipak vijedi istaći par autora koji pišu o datoj temi, a Elias Tauber je možda i najviše tome posvetio svog naučnog rada.³⁹ Autori našeg podneblja, uglavnom pišu o stradanju Jevreja kroz logorske sisteme, a dobrim dijelom ima i onih autora srpske provenijencije koji pišu o stradanju Srba iz Bosne, koji su preživjeli genocid. Vrlo je upitno šta je to zapravo bosanskohercegovačka historiografija i koliko je ona jedinstvena u svim pristupima. Anateme prošlosti su nažalost i na polju naše nauke stvorile stanovite razliku u pristupu pisanja i obrade kako ove tako i mnogih drugih tematika. Sabina Galijatović- Subašić spominje logore u Bosni i Hercegovini u svom radu *Stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine tokom holokausta*.⁴⁰

Strana literatura ima svoja usmjerenja i svoje postulate rada već pomenute u enciklopediji izdatoj od strane Muzeja Holokausta u Sjedinjenim Državama. Osim ovog materijala, ima i drugih autora koji su se bavili ovom temom. Dosta materijala jeste napisano i prije i poslije 90-ih godina, ali taj materijal je obično samo dio metanarativa o svim logorima Evrope, ili u najboljem slučaju o logorskom sistemu u NDH, pa bi se iz toga moglo nešto iscrpiti i za naše podneblje. Emily Greble spominje, pišući o Sarajevu i sva stradanja tokom burnih ratnih godina i logorske sisteme⁴¹ Logorske sisteme pominje i italijanski autor Davide Rodogno, koji je dao i jednu zanimljivu opservaciju kako su sva naređenja o uništenju Srba, Jevreja i ostalih nepoželjnih, dolazila od same vlasti. Ova informacija je bila dobro poznata italijanskim trupama stacioniranim u Jugoslaviji.⁴²

Pristupi izučavanju logora na prostoru Bosne i Hercegovine nakon 1990-ih godina je stalan i mukotrpan posao. Problemi sa manjkom literature, kao i sa većim logorskim sistemima koji bi da su postojali više zainteresovali nauku, svakako postoje. Ipak, ova materija, iako je prolazila kroz više historiografskih perioda i bila ideološki bojena potrebama važeće ideologije nikada nije, niti će biti tema za zaborav. Smrt, koja je bila toliko okrutna i toliko masovna, bila je ozakonjena kroz ustaške zakone i pretvorena u normu, i to je sa pozicije istraživanja i obrade teme prilično nevjerovatan podatak. Logori u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Poljskoj, Austriji ili bilo kojem drugom djelu Evrope ostavljaju gorak trag na najmračniji dio naše

³⁹Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.

⁴⁰Sabina Galijatović, *Stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine tokom Holokausta*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 2020, 87.

⁴¹Emily Greble, *Sarajevo 1941- 1945; Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, University Press, Sarajevo, 2011, 22.

⁴²Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian occupation during the Second World War*(Cambridge University Press, 2006, 186-187.

prošlosti, ali su upravo i zbog toga nepresušan izvor za interesovanje, istraživanje i zaključke, prije svega da bismo nekada bili bliže, ne samo klasično istoriografskom pitanju- kako, nego dubljem i emotivnijem odgovoru- zašto?

2. Logorski sistemi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

2.1. Komparacija logora u Njemačkoj i NDH

Da bi se lakše mogli razumjeti sistemi logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, te njihovo ustrojstvo i namjena, neophodno je vratiti se u prošlost kako bi se pronašli korijeni logorskih sistema. Kroz njihovu uspostavu i evoluciju, postavljeni su i temelji ustaških logora u ranoj fazi rata. Kao dijelom NDH, Bosna i Hercegovina nije izuzeta od logorskih sistema, ali da bi mogli govoriti o kakvim se tu logorima radi, da li su to samo sabirni logori ili možda užasavajući logori smrti, valjalo bi krenuti ispočetka.

Uspostava sistema kampova i logora nisu produkt nacističke ideologije, niti su se pojavili tek poslije Prvog svjetskog rata. Logori, čija je namjena bila zarobljavanje velikog broja ljudi, njihovo ropsko iskorištavanje, prisilan rad ili čak po potrebi ubijanje, bio je produkt kolonijalnih vlasti u Africi tokom 19. vijeka, prošireno čak i na Južnu Ameriku, pogotovo na Kubu.⁴³ Ubistva velikog broja autohtonih stanovnika, pokazalo se kao okrutan ali djelotvoran sistem lakšeg upravljanja nad svojim kolonijama, pa su kolonijalne vlasti često koristile logore u tu namjenu.

Logori 20. vijeka su prevazišli sve kapacitete i namjene onih u kolonijalno doba. Ne samo logori u Njemačkoj nakon dolaska Hitlera na vlast, nego i sovjetski prisilni logori, poznatiji kao Gulazi⁴⁴ su bili realnost svijeta nakon Prvog svjetskog rata.⁴⁵ U Njemačkoj poslije 1933. godine otvoreni su mnogi logori, čija je namjena bila raznovrsna, ali je u suštini osnovna namjena bila ta da se svi protivnici režima zatvore na jednom prostoru i da im se onemogućí djelovanje. U logorima su bili zatvoreni svi oni koji su bili nepodobni za društveno djelovanje u novoj ideologiji. Ljudi koji su zatvarani u logore bili su politički protivnici, pripadnici „inferiornih rasa“ i za njih je uspostavljeno i obilježje, tj svi su u zavisnosti od svojih razloga boravka u logoru imali trokute različitih boja, koji su im bili prišiveni za logorsku odjeću. Crvena boja je npr. bila uspostavljena za političke zatvorenike, ljubičasta boja trokuta za Jehovine svjedoke, crni trokut za ljude asocijalne i problematične po prirodi, smeđi trokut za

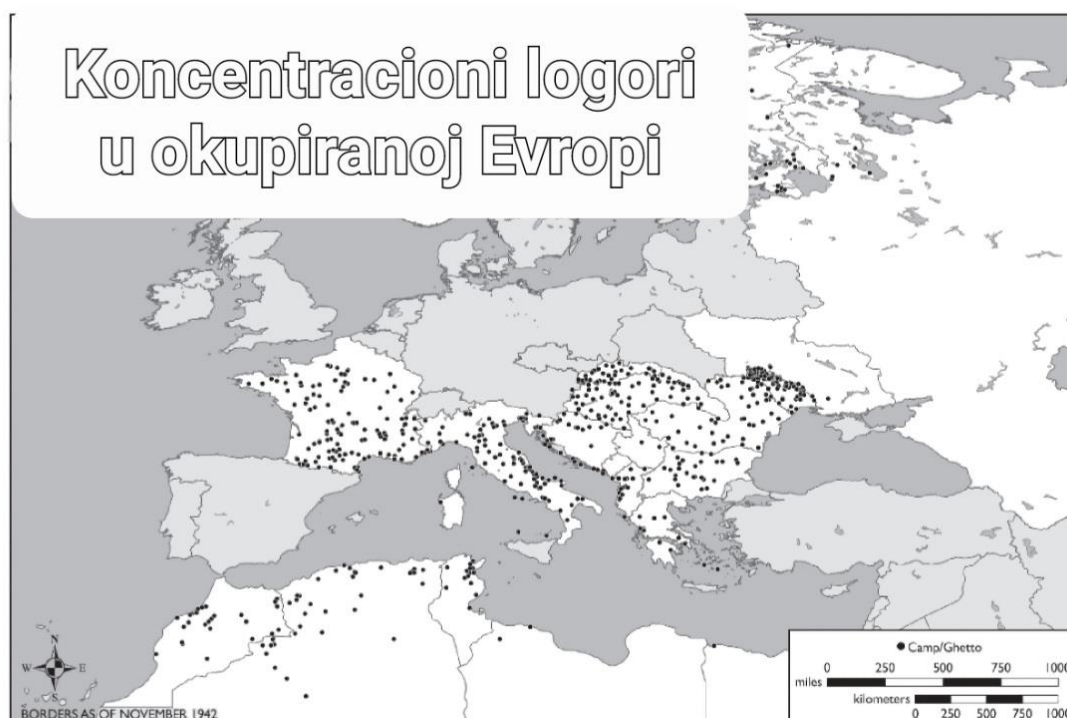
⁴³ Dan Stone, *Concentration Camps- a brief history*, Oxford university press , London, 2019, 11.

⁴⁴GULAG (Glavnoe Upravljenje Lagerej) je bio poseban odjel koji je upravljao logorima u Sovjetskom Savezu i postojao je od 1928. do 1955. godine.

⁴⁵Koncentracijski logori“, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32708>, 10. 11. 2022.

Rome, itd.⁴⁶Sistem obilježavanja , iako ne ove razmjere niti ovih prioriteta bio je u praksi i u ustaškim logorima.⁴⁷

Logori su se razlikovali po osnovnim namjenama: jedni su bili transportni logori, stvoreni isključivo za namjenu zadržavanja zatvorenika u kratkom periodu prije slanja u logore druge namjene te koncentracioni ili negdje nazvani i radni logori. Ova osnovna podjela bila je u praksi i u NDH. Ovoj podjeli svakako mogli bi se dodati još i useljeničko- iseljenički logori kao i sabirni, ali oni su zapravo samo podgrupa osnovne dvije podjele. Logori, tokom vladavine nacista, su mijenjali kapacitete i namjenu. Od logora Dahau, kao prvog logora osnovanog još 1933. godine pa do otvaranja logora smrti poput Treblinke u Poljskoj tokom 1942. godine, pređen je dug i trnovit put. Evolucija logora nije bila svojstvena samo

Slika 1: Količina logora koji su nacisti i njihovi kolaboratori kreirali bila je iznimno velika. Logor koji je posebno od interesa za naše podneblje je Kruščica, koja je na ovom prikazu jasno diferencirana u centralnom dijelu Nezavisne Države Hrvatske. Velika koncentracija logora je bila uspostavljena i u litorarnom dijelu hrvatske obale, koja je bila pod upravom italijanskih vlasti, kao i u sjeverozapadnom dijelu današnje Hrvatske. (slika preuzeta iz: *USHMM- Encyclopedia of camps and ghettos* , 59 str.)

⁴⁶ Eugen Kogon., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982.,35.

⁴⁷ Razlike u neprijateljima režima u Njemačkoj i NDH je bio iznimno različit. Dok su nacisti uglavnom zatvarali sve one koji su bili neprijatelji režima kao pripadnici njemačke nacije, uz izuzetak Jevreja i nekih stranih građana uglavnom sa istoka, ustaše su glavni problem po ostvarivanje svoje nacionalno- klerikalne ideologije vidjeli u Srbima, a brzo nakon toga i u u Jevrejima ili Romima, iako su već na samom početku donijete zakonske odredbe o ograničavanju i obavezama za jevrejsku populaciju.

Njemačkoj, i NDH je prošla evolutivni put od amaterskih logora rasformiranih isto tako brzo kao i uspostavljenih, pa do cijelog kompleksa logorskih sistema kakav je bio Jasenovac.⁴⁸ Historiografija nije u potpunosti složna oko pitanja pojedinih logora. Tako da se često pojedini logori uzimaju kao koncentracioni kod jednih autora dok su to ipak samo radni logori kod drugih.⁴⁹

Pravila koja su važila za nacističke logore, važila su i za ustaške. Logori su obično građeni u blizini velikih gradova, što zbog logističke mogućnosti povezanosti sa gradom, kao što je nabavka namirnica i materijala, tako i zbog blizine kampa za eventualne Transporte iz grada. Ipak postoje izuzeci od ovog pravila a takav je svakako i Jasenovac. Prednost za uspostavu logora su imala mjesta koja su bila odvojena od manjih okolnih naselja, na šumskom ili močvarnom području.⁵⁰ Stanovništvo u okolnim naseljima i selima je znalo za ove logore, kako za one nacističke, tako i za ustaške, međutim posrijedi je bila kolektivna tišina pri pomenu ovih logora, a seljani nisu prenosili informacije o logorima, nekada iz straha a rijeđe i zbog slaganja sa politikom logorskih vlasti.⁵¹ Upravitelji i čuvari logora bi bili prvi koji bi se smjestili unutar logora, ukoliko je to već ranije bio neki zatvor ili veći kompleks neke fabrike. Ukoliko na tom mjestu nije ranije bilo nikakvog poligona ili zgrade, određeni broj logoraša je dovođen i oni bi često radili na izgradnji kampa.⁵² Sami logoraši su radili na izgradnji svih pristupnih puteva, vodovoda ili čak i pruga.⁵³ Unutar logora život je mogao biti relativno podnošljiv ukoliko se radilo samo o običnim radnim koncentracionim logorima, ili je bio izrazito opasan u logorima smrti. Osim značajnih distinkcija u obuci čuvara, disciplini i opremljenosti logora nacistički i ustaški logori su imali zajedničku kulturu *krađe*, unutar samog kompleksa. Da bi se što bolje iskoristila novonastala situacija, svi su krali novac i robu koji bi se našli unutar logora, kada bi pristigli novi logoraši i to nije bilo ograničeno samo na logoraše nego su se time služili i sami čuvari.⁵⁴

⁴⁸Jasenovac sa sa punim pravom može uporediti sa logorima u Njemačkoj i njenim okupiranim teritorijama, jer je imao unutrašnju strukturu uprave, odjele za rad, radne jedinice kao i logor smrti.

⁴⁹Goldstein, 385.

⁵⁰To nije uvijek bilo najsretnije rješenje jer su močvarna područja izrazito podložna za razvoj bolesti, a mjesta pored rijeke su bila posebno osjetljiva na poplave, kao u slučaju Jasenovca.

⁵¹Hanna Jünker, *Koncentracijski logori i logori smrti za vrijeme Drugog svjetskog rata*-diplomski rad, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb, 2021, 19.

⁵²Ovo je bio iznimno rijedak slučaj u NDH, većina kampova je nastala na ranijim postrojenjima i postali su veoma brzo operativni.

⁵³Eugen Kogon, *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Globus, Zagreb 1982., 40.

⁵⁴Laurance Rees, *Auschwitz: Nacisti i „konačno rješenje“*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005., str. 40.41.

Logori su bili slični u svojim počecima. Svrha je bila ista, zatvoriti nepoželjne unutar kompleksa i tu ih nadzirati. Ideja preobrazbe, koja je svojstvena zatvorskom sistemu, nije bila praksa u logorima, iako je i to bio dio zvanične politike kako u Njemačkoj, tako i na našem podneblju. Tek kasnije, logori postaju mjesta izrazite torture i ubijanja, koja su u NDH, iako impozantna i zastrašujuća, bila minorna u odnosu na operativnost logora smrti u Poljskoj.⁵⁵

2.2. Logorski sistem unutar NDH

Prije prikazivanja logora u Bosni i Hercegovini, potrebno je prikazati sistem logora u NDH. Zbog lakšeg razumijevanja kako je funkcionisao proces osnivanja logora, zašto su često premješteni, te svakako odgovoriti na ključno pitanje: zašto u Bosni i Hercegovini, koja je bila u centru NDH i koja je imala veliki broj stanovnika koje je režim smatrao neloyalnim nije bio veći broj logora, mora se prvo kratko predstaviti mreža logora u cijeloj NDH.

Slika 2: Logori su prikazani crnim krugovima, a veći gradovi unutar kojih su bili zarobljeni ljudi u velikom broju prije nego su upućeni ka logorima, su prikazani crnim kvadratom. Gradovi su prije svega Zagreb, Sarajevo i Beograd.⁵⁶ Primjetna je velika koncentracija logora u sjeverozapadnom djelu zemlje, dok je centralni dio kojem je pripadala Bosna i Hercegovina prilično prazan uz izuzetak Kruščice kod Viteza. (preuzeto iz: *USHMM- Encyclopedia of camps and ghettos*, 59 str.)

Pri osnivanju Nezavisne Države Hrvatske nakon aprilskog rata i preuzimanjem svih poluga moći ustaše su prilično brzo počeli osnivati logore. Logori nisu bili nova koncepcija na

⁵⁵ Ako se pretpostavi da je okviran broj stradalih u Jasenovcu 80 do 100 hiljada osoba, ta bi se brojka u usporedbi sa njemačkim logorima i brojem stradalih u njima, mogla uzeti kao nižeg ili srednjeg ranga.

⁵⁶ Beograd je imao logor koji je formalno pripadao NDH, ali je operativnost nad njim u potpunosti bila pod njemačkom upravom. Logor koje je ovdje predstavljen crnim kvadratom na mjestu Beograda je Sajmište.

ovom prostoru, ali su predstavljali izuzetak u odnosu na njihovu namjenu. Prvi logori u BiH tokom ustaške vladavine su bili improvizovani. Otvorena polja koja su sami zatvorenici ograđivali, napuštena imanja koja su popunjavana, improvizovane zgrade, kuće, imanja, sve ovo je moglo služiti kao privremeni logor, transportne ili sabirne namjene.⁵⁷ Prvi, tzv. Sabirni logori nisu osnivani na teritoriji cijele NDH. Prvi logori za namjenu sabiranja i kontrole nepoželjnih su osnovani u Sisku, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi. Namjena ovih logora nije bila da eksterminira ljude, oni su više bili logori u kojima su koncentrisani svi pritvorenici sa nešto šireg područja⁵⁸ Ustaški logori u NDH, a samim tim i na području naše zemlje dijelili su se na nekoliko vrsta, sa posebnom namjenom i operativnim kapacitetom. Gotovo svi logori su imali namjeru koncentracije ljudi, ali su neki bili samo privremeni, a neki trajni. Sabirno useljeničko-iseljenički logori su bili prvi oblik logora koji su uspostavljeni, sljedeći su bili sabirno- radni i na kraju koncentracioni logori.⁵⁹ Naravno, važno je istaći da su logori bili podijeljeni na muške i ženske i ta distinkcija je ostala do kraja rata. Sabirno useljeničko- iseljenički logori su, kako im samo ime kaže, imali namjenu deportacije.⁶⁰ To su bili logori čija je primarna namjena bila okupiti nepodobne po državu i vremenom ih izbacivati iz zemlje. Razlika između sabirnih i radnih logora je bila, kao što im sam naziv otkriva, u iskoristivosti radne snage. Jedni su bili isključivo logori za transport i razmjenu ka drugim državama, a drugi su bili radni logori. Ta distinkcija je posebno bitna, jer iako je bilo smrtnosti u oba logora, ipak je u radnim logorima, smrt bila daleko veća. Postoji polemika da li možemo sabirno-radne logore uvrstiti u koncentracione, ali to je rasprava koja je još uvijek živa u historiografiji.⁶¹

Sama hapšenja i naknadne deportacije u početnim fazama osnivanja logora su vršena pod nadzorom načelnika ustaške policije Božidara Cerovskog⁶². U periodu od aprila do avgusta 1941. godine odgovornost nad svim logorima je preuzelo Ministarstvo unutrašnjih poslova, tačnije njen odjel Uprave za javni red i bezbjednost, kasnije preimenovan u Ravnateljstvo za javni red i sigurnost- RAVSIGUR.⁶³ Od mjeseca avgusta došlo je do promjena u upravljačkoj

⁵⁷ Peršen, 1990, 23.

⁵⁸ Miodrag Bjelić, *Sabirni ustaski logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2008, 77.

⁵⁹ Pleša, 2017, 19.

⁶⁰ Matković, 2006, 187

⁶¹ Pleša. 2017, 19.

⁶² Božidar Cerovski je bio povjerenik za unutrašnje poslove i bezbjednost na nivou Nezavisne Države Hrvatske.

⁶³ USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos 1933-1945- volume III- Logori i geta u evropskim državama saveznicama Nacističke Njemačke*, Indiana university press, 2018, 50.

strukturi i Maks Luburić⁶⁴ u potpunosti preuzima nadzor nad logorskim sistemima.⁶⁵ Odjel koji je sada dobio upravu nad logorima i kojeg je Luburić kontrolisao nazivao se Ured III ustaške nadzorne službe, poznatiji po svom akronimu UNS. Od januara mjeseca 1943. godine uprava nad logorima je vraćena u ruke RAVSIGURU-u.

Logori, prvobitno prilično prostog izgleda, osnivani su kao potreba regulisanja sve većeg broja neprijatelja države i organizovanije rasno- nacionalne politike. Od onih manjih u kapacitetu do nešto većih već do ljeta 1941. godine osnovano je oko 20 logora.⁶⁶ Iskustvo koje je bilo neophodno da se uspostave kampovi po modelu onih u Njemačkoj je stekao Vjekoslav Maks Luburić, kao i Eugen Dido Kvaternik, koji su posjetili sjedište SS inspektorijata u Oranienburgu.⁶⁷ Sistem preuzet iz ove posjete je zaživio i u NDH: registracija logoraša, smještaj, prozivke, popisi, radne jedinice, sve ono što je već uveliko bilo u praksi u logorima širom Njemačke.⁶⁸ Kao već ranije pomenuti sistemi obilježavanja trokutom specifične boje, je još jedna sličnost sa SS sistemom razlikovanja logoraša. Srbi su u logorima pod kontrolom NDH, imali plava obilježja, dok su komunisti imali crvena, Jevreji žuta, ali ovaj sistem obilježavanja nije bio jasno definisan, tako da je postojalo mnogo propusta na tom polju. Poslovičnost i disciplina kojom se rukovodio SA a kasnije SS su nedostajali ustaškoj upravi, tako da su boje ostale selektivne i nisu provođene svuda na isti način.⁶⁹ Hijerarhija zatvorenika, od onih koji su najkorisniji za rad i svakodnevne obaveze do onih koji nisu bili sposobni za rad, je takođe uvedena.⁷⁰ Ustaški logorski upravitelji, sa druge strane nikada nisu imali naročitu namjeru da iskoriste puni potencijal svojih logoraša za ekonomsku isplativost. Bilo je rada, pa

⁶⁴Kao dio najužeg kruga ljudi bliskih poglavniku Anti Paveliću, Luburić je imao mnogo veće ingerencije nad logorima. Ovu zaslugu je zavrijedio je na kontu dobro odrađenih akcija masovnih pogubljenja i zločina širom NDH. Početni zločini koje u tom kontekstu vrijedi izdvojiti su masakri u Gudovcu, Veljunu i Glini. Osim što je bio nadzornik svih logora na prostoru države, on je bio i osnivač Jasenovca.

⁶⁵ Ovaj period od avgusta 1941. mjeseca odgovara periodu ozbiljnijeg i većeg rada na ustrojstvu i djelovanju logora. Takođe svakako se može reći da su i planska pogubljenja, rad, kapacitet i strogoća u logorima rapidno povećani.

⁶⁶USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2018, 48.

⁶⁷ Puni naziv ovog inspektorijata, kojim je u potpunosti rukovodio SS je bio: Inspektion der konzentrationlager, IKL, čije je uprava primala mnoge delegacije iz marionetskih država i davala im svojevrsnu obuku, kako i na koji način najbrže i najbolje uspostaviti logore. Naravno, radilo se o javnim logorima, o kojima su svi znali, nipošto o tajnim logorima smrti koji će se pojaviti nepunu godinu kasnije.

⁶⁸USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2018, 49.

⁶⁹Ibidem, 50

⁷⁰U koncentracionim logorima bilo koje lokacije, cijenjeni su bili oni koji su mlađi i jači, jer se podrazumijevalo da mogu raditi i obavljati najteže zadatke. Intelektualci, ljudi cijenjeni u sferi nauke koji su bili stariji ili slabiji, bili su inferiorniji u kulturi i životu logora. Naravno postoje izuzeci, a to se odnosi na visoko kvalifikovane radnike svih doba, iznimno poznate naučnike ili umjetnike koji su ponekad zbog simpatija upravitelja imali poseban status i naravno doktori, koji su u svim logorima, imali poseban status zbog svoje važnosti.

čak u jasenovačkom kompleksu i ozbiljnijih poslovnih zaduženja⁷¹, ali to je sve bilo manjeg obima u odnosu na Njemačku.⁷²

Čuvari unutar ovih logora su prije svega bili oni ljudi koji su duže vrijeme bili dijelom ustaške organizacije, pa su po zaslugama dobili ovaj odgovoran posao. One ustaše koje su bile među njima i najcjenjenije su obično i bili upravnici samih logora, a ostali bi bili dijelom vrha uprave. Ostale jedinice koje su vršile nadzor nad logorašima su bili bivši policajci, neki od tih policajaca su još uvijek bili u službi, članovi vojske, često domobrani i svi oni stanovnici koji su bili dovoljno lojalni i fanatični da se prime ovakvog posla. Smrt je u ovim početnim logorima dolazila na dva načina: selektivnim streljanjem masivnijeg obima ili neselektivnim ubijanjem čuvara te od posljedica neuhranjenosti, generalne iscrpljenosti ili drastične nehigijene koja je u logore nerijetko unosila zarazne bolesti poput tifusa.⁷³ Što se tiče populacije koja je bila internirana u ovim logorima, ona je zaista bila raznovrsna. Povremeno su u logor dovođeni, osim ustaljene tri grupacije, Srba Jevreja i Roma, i komunisti, masoni ili iznimno jugoslovenski orijentisani Hrvati.⁷⁴ Osim ove grupe u logor su dovođeni i partizani ili četnici, iako to nije bio čest slučaj, jer su oni najčešće zatvarani u logorima koji su bili pod kontrolom Njemaca.⁷⁵ U samom početku populacija u logorima su uglavnom bili mladići i srednjovječni muškarci. Kasnije, kako je vrijeme odmicalo ovo se počelo mijenjati pa su u logore internirane sve generacije muških i ženskih doba. Postojala je distinkcija između zatvorenika hrvatske narodnosti koji su u logorima zatočeni zbog političke agitacije i logoraša drugih nacionalnosti u tome što je drugih bilo svih uzrasta i polova a Hrvati su uglavnom bili muškarci.

Logori na prostoru Hrvatske su bili organizovani tako da su zapravo objedinili nasljeđeno stanje logorskih sistema koji su postojali u prethodnoj državi sa sistemom koji je razvijen u Njemačkoj. Prije svega, to se odnosi na stražarske ispostave, miniranje okoline

⁷¹Ustaše nisu imale izgrađene poligone za rad koji bi obezbjedili veću iskoristivost radne snage. To je bio jedan od problema i zapravo osnovna razlika između njemačkog sistema logora i onoga na prostoru NDH. Nemogućnost da se iskoristi puni potencijal zatočenih, često je zbog prenapučenosti nagnala upravnike logora da zatvorenike pobiju, jer su logorski kapaciteti prelazili sve granice.

⁷²Radoslav Gaćinović, *Nasilno pokršćavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Institut za političke studije u Beogradu, Beograd, 2018, 204.

⁷³Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburger edition, Hamburg, 2013, 376.

⁷⁴Radoslav Gaćinović, *Nasilno pokršćavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Institut za političke studije u Beogradu, Beograd, 2018, 205.

⁷⁵Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji 1941-1945, I tom*, Akademija za diplomatiju i bezbednosti IGAM, dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2008, 353.

logora, naelektrisane žice, i mnoge druge inventivnosti koje su uspostavljane tokom perioda Trećeg Rajha. Uprava NDH je odlučila sve logorske kapacitete preseliti u Jasenovac.

Prvi logori su bili Kerestinac kod Zagreba, te Lepoglava kod Varaždina. Logori koji još pripadaju ovoj ranoj fazi su Gospić, te njegovi podkampovi na ostrvu Pagu i Jadovno.⁷⁶ O Gospiću u kontekstu prvog kampa za eksterminaciju se može govoriti u smislu operativnog dijela koji je služio za ubijanje zatvorenika. Iako je Gospić daleko od nacističkih logora za eksterminaciju, pa čak i od Jasenovca, samo činjenica da su ljudi unutar njegovog kompleksa planski ubijani ga klasifikuje u ovu kategoriju.

Slika 3: Fotografija logora na Pagu. Ovi logori na ostrvima koje je kontrolisala NDH su bili posebno negostoljubljivo mjesto, posebno tokom ljetnjih mjeseci. Upravo ovaj logor na fotografiji je morao biti hitno napušten, kada je Italija dobila upravu nad ostrvom, pa su naknadni zločini i neorganizovanost pri povlačenju šokirali Italijane koji su našli veliki broj mrtvih na ostrvu. Mnogi od onih koji su preživjeli transport iz ovog logora su poslani u Bosnu, tačnije u logor Kruščicu. (preuzeto iz: *Encyclopedia of camps and ghettos #78455, 57 str /originalna fotografija je u vlasništvu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*)

Posebno značajan logor za ovaj rad je Kruščica kod Viteza koji je postao operativan u ovoj ranoj fazi, koja će naknadno biti analiziran, te logori Loborgrad u području Zagorja, te

⁷⁶ Već jako rano napravljena je jasna distinkcija gdje će se većinski nalaziti logori u teritorijalnom smislu. Bili su to sjeverozapadni dijelovi Hrvatske i njen južni i jugoistočni dio. Ovakva podjela logora je učinjena iz dva razloga: prvi je bio taj što su logori u sjeverozapadnom dijelu bili blizu Zagreba i imali su dobru putnu komunikaciju, dok su logori u dalmatinskom zaleđu i na samim ostrvima osnovani jer je to područje moglo biti izuzetno nestabilno zbog prisustva velikog broja stanovnika srpske nacionalnosti, koji su smatrani nelojalni državi.

Jastebarsko i Đakovo, prvi u blizini Zagreba a drugi na području Slavonije.⁷⁷ Drugi važni ustaški logori bili su dječji koncentracijski logori u Jastrebarskom, između Zagreba i Karlovca, kao i Sisak.⁷⁸ Ustaški logori služili su nizu namjena koje često nisu jasno ocrtane. Mnoge lokacije bile su namijenjene za zadržavanje političkih protivnika i navodnih neprijatelja države, posebno Srba i Jevreja. Neki, poput kampa u Slavonskoj Požegi, služili su kao tranzitni ali i kampovi za preseljenje tj. ekspulziju, što podrazumijeva masovno etničko preseljenje s ciljem stvaranja etnički čiste Hrvatske. Njemačka sigurnosna policija, Sicherheitspolizei poznatija kao Sipo, je koristila takva mjesta za deportaciju Slovenaca u NDH, dok su ustaške vlasti prebacile stotine hiljada Srba prema Njemačkoj. Većina logora se nalazila u zapadnoj Hrvatskoj naseljenoj Srbima, koja su i postala mjesta terora i masovnih ubistava već u julu 1941. Komandni centri u većinski srpski naseljenim teritorijama služili su i kao centri za jedinice ustaške milicije kao i vojne stanice koje su omogućavale ustaški nadzor nad selima koja su baštinila potencijalnu opasnost nelojalnosti novoj državi.

Zbog mjera predostožnosti i relativne opasnosti koji se mogao dogoditi sukobom italijanskih okupacionih vlasti u Dalmaciji i snaga NDH, ustaše su odlučile svoje logore u dalmatinskom zagorju i na ostrvima preseliti dublje u unutrašnjost. Ovo se posebno odnosilo na logor u Gospiću, što je zbog brzine transporta i neplanske selidbe izazvalo svojevrsan logistički kaos. Komandant logora u Gospiću Stjepan Rubinić, nije znao kako najefikasnije izaći na kraj sa novonastalom situacijom. Urgentnost je stvorila veliki stres, a neadekvatna mreža puteva, nedovoljno vagona, te planina Velebit koja je bila svojevrsan bedem za brži transport zatvorenika, bio je recept za tragediju. U ovoj situaciji ustaše su odlučili veliki dio logoraša pogubiti na mjestu a ostatak preživjelih transportovati, sporijim tempom u dubinu zemlje. Kao posljedica ove odluke više hiljada ljudi je izgubilo živote u poljima i pećinama, a oko četiri hiljade je preseljeno u unutrašnjost. Italijanske vlasti, koje su preuzele kontrolu nad ovim teritorijama zatekle su užasne scene mrtvih ljudi ostavljenih na otvorenom, koje su sami Italijani morali sanirati.⁷⁹ Novonastala situacija je riješena na način da je otvoren novi tranzitni logor u Jastebarskom te je posta operativan logor u Kruščici, koji je bio funkcionisao tokom perioda Kraljevine Jugoslavije.⁸⁰ Svi logoraši koji su preživjeli ove transporte, te raspored po logorima

⁷⁷ USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2018, 51.

⁷⁸ Logor kod Siska je također služio kao i dijelom Njemački tranzitni logor za deportaciju prisilnih radnika u Reich.

⁷⁹ USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2018, 51.

⁸⁰ Jedini logor koji bi se mogao nazvati koncentracionim, ukoliko se zanemare sve ostale činjenice koje se tiču dužine operativnosti logora, veličina i namjena. Kruščica je, prema tome jedini značajniji logor koji je cijelim svojim obimom bio dijelom teritorije Bosne i Hercegovine.

u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Kruščici su kroz par mjeseci poslani u Jasenovac,⁸¹ koji je najveći i najznačajniji logor u NDH, pa možda i šire.⁸²

Veličina kompleksa na kojem se ovaj logor nalazio je svakako impozantan i za uslove šire Evrope. Jasenovac je nasto kao potreba za logorom velikog kapaciteta koji će moći zamijeniti sve one logore koji su u političko vojnim uslovima nastali. Jasenovac je postao operativan avgusta 1941 godine, ali se logor izgrađivao sve do januara 1942. Močvarno područje, koje je često plavilo, djelovanjem rijeke Save nije bilo savršeno mjesto, ali je njegova gestrateška pozicija 100 kilometara od Zagreba i u relativnoj transportnoj zoni bio dovoljan razlog da se Jasenovac nametne kao glavni koncentracioni logor, kojem svi ostali gravitiraju. Ukupno pet kampova je bilo djelom Jasenovačkog kompleksa- Krapje i Bročice su bili početni kampovi i oni su zatvoreni već u novembru 1941 godine. Ciglana, Kozara i Stara Gradiška⁸³ su ostali operativni gotovo do samog završetka rata.

⁸¹ Korb, 2013, 387.

⁸²S obzirom na cijeli kompleks logora koji su bili djelom Jasenovca, ovaj logor je najveći na Balkanu. To je posebno interesantno, ako se uzme činjenica malog broja stanovništva koje je živjelo na prostoru NDH u poređenju sa drugim državama Evrope. Po svojoj veličini i broju stradalih, Jasenovac je takođe najveći logor izvan Njemačke i teritorija kojih je kontrolisala. Izuzmemo li Njemačku, Poljsku i bivše sovjetske republike koje su bile pod upravom Njemačke, Jasenovac je vrlo vjerovatno i najveći logor u Evropi, a uporedimo li ga i sa svim logorima Njemačke on je treći najveći logor koji je ikada postojao. (preuzeto iz McCormick Robert, *Croatia under Ante Pavelić- America the Ustaše and croatian genocide*, McMillan publishers, 2017.)

⁸³ Ovo su bila imena često korištena na osnovu samih lokacija i po njima su dijelovi Jasenovca poznati, ali zvanična imena ovih logora su bili Jasenovac I (Krapje), Jasenovac II (Bročice), Jasenovac III (Ciglana), Jasenovac IV (Kožara), Jasenovac V (Stara Gradiška).

3. Organizacija logora na teritoriji BiH

Logori Gospić, Jadovno i Pag su simultano ukinuti, što je značilo samo jedno, morala im se pronaći neka alternativa. Izbor je pao na Travnik, tačnije na mjesto Kruščića kod Travnika koji je bio duboko u unutrašnjosti Bosne, a samim tim i u centru novo- formirane države. Kao organizator logora pominje se Vjekoslav Luburić koji je obezbijedio svu neophodnu logistiku i lokaciju, dok je prvi zapovjednik bio Mate Mandušić.⁸⁴

Svi logoraši koji su preživjeli torture na Pagu, transportovani su u ovaj logor a veliki procenat zatvorenika činili su Jevreji koji su internirani u ovaj logor sa svih strana države. Pretpostavke o broju logoraša koji su prošli kroz ovaj logor varira, ali je brojka približna broju između 5 i 6 hiljada.⁸⁵

Bitno je još istaći kako je postojalo mnogo onih koji su živjeli na prostoru BiH, ali su posredstvom transportnih kvota, slati na prinudni rad u Njemačku ili druge države koje su bile pod njemačkom upravom, tako da su i oni bili dijelom logorske populacije, ali nisu bili neprijatelji države.

Koncentracioni logori su bili posebna vrsta logora. Ovaj naziv je nakon Drugog svjetskog rata dobio posebno užasavajuću konotaciju mjesta na kojima su ubijeni milioni ljudi. Ipak, pogrešno bi bilo pretpostaviti da su svi koncentracioni logori bili mjesta gdje je primarna namjena bila smrt. Ta odlika eksterminacije je samo pripadala logorima smrti, koji su bili stacionirani na prostoru današnje Poljske. Na našim prostorima jedini logor koji bi mogao potpasti pod logor smrti, ali ujedno i pod radni logor je bio Jasenovac.⁸⁶ Jedna od normi koja je bila uspostavljena je bio i izgled i proporcije logora. Visina žice oko samog kompleksa logora je bila dva metra, a oko samog logora su bili postavljeni čuvari koji su uvijek morali biti naoružani automatskim oružjem.⁸⁷

Sabirno- iseljenički logori su imali različitu strukturu uprave. Negdje su u komandi bili okrutni upravnici koji su svojim užasnim izživljivanjem nad zatvorenicima standardizovali ophođenje u cijelom logoru. Sa druge strane bilo je logora ove vrste koji su bili izrazito povoljni

⁸⁴ Peršen, 1990, 43.

⁸⁵ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001, 301.

⁸⁶ Peršen, 1990, 44.

⁸⁷ Peršen, 1990, 31.

za logoraše. Upravnik bi bio blagonaklon a sa time i većina stražara. Obično su ovu vrstu logora čuvali domobranske jedinice, pa je tretman zarobljenika bio iznimno povoljniji.⁸⁸

Značajan logor sa aspekta zatvorenika iz Bosne je bila Požega u kojoj je došlo upravo do pobune zatvorenika iz naših krajeva, koji su nezadovoljni stanjem u logoru podigli ustanak. Kao rezultat ovoga ubijeno je oko 350 zatvorenika, gotovo svi od onih koji su porijeklom iz Bosne i Hercegovine.⁸⁹

Koncentracioni logori kao i radni logori su bila mjesta na kojima su za razliku od sabirno- iseljeničkih logora, vršena sistematska ubistva. Ova ubistva su u početku bila produkt hira upravnika, ali se vremenom sistematizacija ubistava dovela do organizacionih kapaciteta koji su bili u skladu sa „konačnim rješenjem“ i genocidom koji se vršio širom Evrope. To je važno istaći jer osim Jasenovca nikada nije bio niti jedan logor ove namjene niti vrste.⁹⁰

Postoji jedna distinkcija u historiografiji koja se tiče razlike između sabirno- radnih i koncentracionih. Distinkcija je u tome što ne postoji sasvim jasna podjela koji su to bili radni a koji koncentracioni logori. Jedini osnov koji je uziman je bio taj što se gledalo na veličinu i na broj ubijenih. Međutim, niti jedan logor nije imao trajnu kategoriju *radnog*, jer je rad bio uglavnom ograničen na održavanje logora, primarna namjena u sabirno – radnim logorima je bio transport zatvorenika u Njemačku na prinudni rad ili ubistvo, dok su koncentracioni logori imali drugačije prioritete, u njima su ubistva bila na prvom mjestu, dok su transporti u inostranstvo bili sekundarni.⁹¹ Ipak historiografija se slaže oko jedne stvari a to je da je Jasenovac jedini pravi koncentracioni logor u kojem su mehanizmi ubijanja bili razvijeni drugačije u odnosu na ostale.

Što se tiče same javnosti ona je bila u velikom broju u neznanju, i ustaške vlasti su pazile u dobroj mjeri da se razmjere zločina ne otkriju. Za sve logore bili oni sabirni, transportni ili koncentracioni je rečeno kako su to prevashodno radni logori u kojima se četnike, partizane i

⁸⁸ Pleša, 2017, 25.

⁸⁹ Karakaš Obradov, *Migracije srpskog stanovništva na području NDH*, Časopis za suvremenu povijest, god 43, br.3, Zagreb, 2011, 811

⁹⁰ Konačno rješenje(njem.-) je bio proces masovne eksterminacije inferiornih rasa sa područja Evrope. Obuhvatao je Jevreje, Rome i veliki procenat slavenskog stanovništva, kao i sve nepoćudne individue, osobe sa retardacijama ili teške mentalne bolesnike koje je režim obilježio nepotrebnim za opstojanost Rajha. Konačno rješenje se u užem smislu odnosi na konačno rješavanje *jevrejskog pitanja*, koje je od ideje masovne ekspulzije, preseljenja stanovnika jevrejske populacije na Madagaskar ili stvaranja rezervata u istočnoj Evropi, došlo do najmonstruoznije ideje- ubistva svih Jevreja Evrope, bez obzira na starost, pol, ranije zasluge za Njemačku naciju ili za čovečanstvo. Svi su bili brendirani žigom izdajnika i korumpiranih i po nacističkoj doktrini *čiste krvi*, morali su biti istrebljeni.

⁹¹ Peršen 2017, 54.

neistomišljenike radom ideološki čistili od mržnje prema hrvatstvu.⁹² Svi oni koji bi ulazili u logore prolazili su posebnu vrstu selektovanja i radnih obaveza koja bi ih ultimativno preobratala u uzorne građane.⁹³ Smrt koja bi nastupila u logoru je bila posljedica bolesti ili pobuna. To je bilo zvanično ustaško objašnjenje za postojanje i svrhu ovih logora.

Nadzor nad koncentracionim logorima je vršio Eugen Kvaternik i ustrojstvo logora je vršeno isključivo pod njegovom ingerencijom, a kasnije zbog sve većih operativnih kapaciteta logora u Poljskoj, njemačka komanda se sve više uključivala u zajedničku organizaciju pojedinih logora, iako, istini za volju, jako skromno. Smrt se nije mogla izbjeći bez obzira na vrstu logora, pa je dolazilo do ne-selektivnog ubijanja i u sabirno-iseljeničkim logorima kao i u radnim logorima.

Ipak, kada posmatramo prostor Bosne i Hercegovine, radni logori nisu bili organizovani u većem broju, to su više bili improvizovani logori u kojima je bilo rada i odgovornosti zatvorenika, ali samo na papiru. Ovi logoraši bi, ukoliko izdrže torturu i nehumane uslove života, često prebacivani u Kruščicu kod Travnika ili eventualno u Jasenovac.⁹⁴ Samo područje države NDH je imalo oko 30 logora svih namjena i vrsta.⁹⁵ Od ovoga broja u Bosni i Hercegovini je, prema istrzivanjima registrovano samo par logora.

Od svih logora koji se navode u literaturi, na Bosnu i Hercegovinu, iznenađujuće ne otpada mnogo njih. Tu je već više puta pomenuti logor Kruščica kod Travnika, te jedan njemački logor kod Bihaća.

Sama služba koja je najuže bila vezana za slanje u logor i operaciju nad istim je bio Ured III UNS-a.⁹⁶ Iako organizovano od strane ustaških vlasti, ovo odjeljenje se sastojalo u jednom dijelu od disciplinovanih jedinica ali u najvećem dijelu od amatera, koji su primljeni putem molbe na ovu poziciju. Ova činjenica je po sebi bila razlog zašto nije bilo dugoročne discipline u logorima u BiH, zašto su se pojedine stvari radile stihijski, te zašto sama uprava koja je

⁹²Slična praksa je bila i u Njemačkoj tokom vlasti nacista. Stvorila bi se svojevrсна anatema oko toga ko je nepoželjan i vlast bi probrala neprijatelja države. Proces od tri faze, od kojih je prva bila odbacivanje, druga sprječavanje javnog djelovanja a treća zatvor ili čak smrt je bio uhodan proces uklanjanja svih tereta koji su ostali iz prošlosti vajmarske Njemačke.

⁹³ Peršen, 1990, 37.

⁹⁴Kruščica je u jednom trenutku bila centralni logor NDH, za cijelu Bosnu i Hercegovinu, pa se težilo da se svi zatvorenici prosljede tamo.

⁹⁵ Pčeša, 2017, 29.

⁹⁶ Davor Kovačić, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno –obavještajnog sustava Nezavisne Drzave Hrvatske od 1941 do 1943*, Časopis za suvremenu povijest, god 37, broj 1, Zagreb, 2005, 90.

rukovodila logorima nije imala adekvatnu i nepristrasnu kontrolu. Imena onih osoba i oficira koji su radili u logorima su držana tajnom.⁹⁷

Važna godina u organizacionom smislu jeste 1943, kada je došlo do već pominjanog ujedinjena dvije uprave ustaške kontrole, sada nazvane *Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost*, što je imalo za posljedicu da je UNS ukinut. Nakon ukidanja UNS- a, logori u Bosni i Hercegovini su u potpunosti zanemareni⁹⁸

Postojala je još jedna organizacija, koja se nije bavila koncentracionim i sabirno- radnim logorima, nego samo sabirno- iseljeničkim a to je bilo *Državno ravnateljstvo za ponovu*. Ono nije imalo nikakve jurisdikcije u domenu ravnateljstva za red i sigurnost, nego je nastupalo samo u domenu iseljništva, uglavnom srpske populacije i eventualnog prihvata stanovnika hrvatske narodnosti. Kasnije je ono od 1943. počelo sve više odlučivati i o slanju zatvorenika u logore. Posebno važno sa aspekta BiH, jeste činjenica da su se dvije glavne kancelarije ove organizacije nalazile u Sarajevu i Banja Luci.⁹⁹

Nehumani uslovi unutar logora, neselektivna ubistva, posebno zvjerska i morbidna ubistva, kao i neadekvatna briga o naknadnim leševima, stvorila je veliki prezir kod većine predstavnika stranih vlasti, prije svega Njemačke i Italije a posebno kod velikog broja samih stanovnika Travnik, Viteza i drugih mjesta u blizini logora, koji su znali za razmjere zločina. Ova amaterska predstava onog ipak organizovanog i uhodanog procesa ubijanja koji je bio pod ingerencijom Njemačke, nagnala je Pavelića da već 1942. godine smijeni Eugena Kvaternika u pokušaju da se instalira adekvatnija osoba za ovaj posao.¹⁰⁰

Glavni tvorci ovih zločina i genocida, osim Pavelića i Kvaternika, bili su još i Andrija Artuković¹⁰¹, te ostali upravnici službi zaduženih za logore poput Ljudevita Zimpermana, Filipa Crvenkovića i drugih.¹⁰² Sva uhodana pravila koja su važila za Hrvatsku, prenesena su i kod nas.

Ključno pitanje, postavljeno još u ranoj fazi ovog rada, zašto u Bosni i Hercegovini kao integralnom dijelu NDH nije bio razvijen logorski sistem, mora biti odgovoreno prije opširnijih

⁹⁸ Pleša, 2017, 21.

⁹⁹ Karakaš Obradov, 2011, 807.

¹⁰⁰ Pleša, 2017, 22.

¹⁰¹ Andrija Artuković, pravnik po struci, bio je ministar unutrašnjih poslova NDH u dva mandata. Izraziti anti-semit, koji je insistirao na setu zakona za ograničavanje slobode, konfiskaciji imovine i na kraju zatvaranju svih pripadnika jevrejske populacije. Suđeno mu je tek 1988. godine, kada je ispušten iz SAD-a .

¹⁰² Kovačić, 2005, 94.

informacija o logorima u našoj državi. Nezavisna Država Hrvatska je svoje logore isključivo locirala u svom sjeverozapadnom dijelu zemlje. To je sa pozicije veličine NDH¹⁰³, prilično neobično, ali više je faktora zbog kojih su centralni dijelovi zemlje u ovom slučaju Bosna i Hercegovina zanemareni. Prije svega sjeverozapad Hrvatske je imao iznimno razvijenu mrežu putnih komunikacija, ovaj dio teritorije je bio ravničarski i lakši za transport, za razliku od planinskih dijelova dalmatinskog zaleđa ili Bosne i Hercegovine. Drugi važan razlog je i taj što su logori u blizini italijanske okupacione zone bili napušteni kroz neorganizovanu i stihijsku urgentnost, ostavljajući za sobom nered i mnogo mrtvih. To negativno iskustvo za ustaše je imalo za posljedicu da se logori u najsigurnijem dijelu države prioritiziraju. Zbog istih razloga u Bosni i Hercegovini nije bilo logora u velikom broju. Nova teritorija koja je priključena Hrvatskoj, nije još uvijek bila u potpunosti sigurno tlo za ustaške operacije. Veliki broj pobunjenih Srba, antifašista, četnika i naposljetku partizanskih jedinica koje su bile prisutne u djelovima Bosne i Hercegovine, su činile nesigurno tlo za ustašku upravu. Naravno, tu je i geografija terena i putna mreža koja nije bila na zavidnom nivou. Svi ovi faktori kada se kombinuju daju odgovor na pitanje zašto u Bosni i Hercegovini nije bilo većih logora.

Poslije ove početne faze i prvih mjeseci rata postepeno se ulazilo u najužasniji dio Holokausta, koja je podrazumijevati eksterminaciju. Ona je počela nakon napada na Sovjetski Savez, već u julu i avgustu mjesecu. Logori smrti su tada postali operativni u Poljskoj a ova faza je pojačala potrebu velikog logora u kojem bi bila koncentrisana velika količina ljudi. Takav je bio Jasenovac.¹⁰⁴

Krušcica, kao bivši logor tokom perioda Kraljevine, bio je mjesto internacije i značajnog broja Ustaša. U njemu su zatvarani svi protivnici jugoslovenskog kraljevskog režima a posljednju mirnu godinu prije rata u njemu su internirani i neki od poznatih ustaša.¹⁰⁵ U ovom

¹⁰³Pitanje je svakako kolika je bila NDH i da li je njena teritorija imala uslove za organizovanje logora u tajnosti, što je bila prvobitna namjena ovih kampova. Na svom vrhuncu NDH je obuhvatala teritoriju od 115, 133 kvadratnih kilometara, uključujući cijelu Bosnu i Hercegovinu, većina današnje teritorije Hrvatske i male dijelove današnje Srbije. Graničila se sa Njemačkim Rajhom na sjevero-zapadu, Mađarskom na sjeveroistoku, okupiranom Srbijom na istoku, italijanskim protektoratom Crnom Gorom na jugo-istoku i sa Italijom na svojim južnim obroncima. NDH je organizovana na tri nivoa administracije. Tokom 1941 godine osnovane su 22 Velike župe, kao osnovna administrativna podjela zemlje na čijem čelu se nalazio Veliki župan. NDH je bila multinacionalna i multikonfesiionalna država sa približno 6,5 miliona stanovnika, od čega je 3,3 miliona bilo hrvatske narodnosti, nešto malo manje od dva miliona pravoslavnih Srba, 800 hiljada muslimana iz Bosne, 175 hiljada Nijemaca, 75 hiljada Mađara, 45 hiljada Čeha, 25 hiljada Ukrajinaca sa sličnim brojem i Roma, 22 hiljade Slovaka a jako bitan je i podatak da je bilo oko 40 hiljada Jevreja.

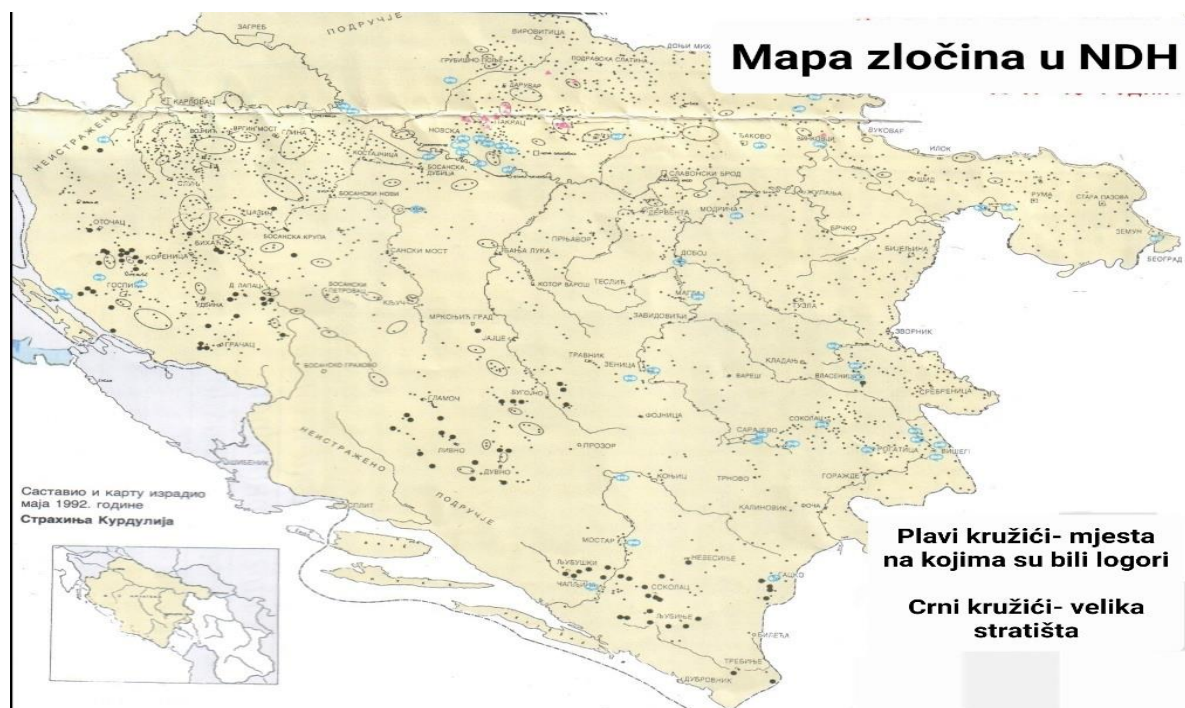
¹⁰⁴ Koljanin, 2015, 331.

¹⁰⁵Veći je broj pripadnika ustaške organizacije koji je bio zatvoren u ovom kompleksu prije rata. Neka od najpoznatijih imena su svakako Jure Frković, Ivan Oršanić i Juco Rukavina, osobe koje su obavljale u kasnijem mandatu najodgovornije poslove u upravi NDH.

logoru je pred sam rat bilo zatvoreno oko trideset pripadnika ovog pokreta, koji su oslobođeni na prvi dan proglašenja NDH, a kasnije su imali visoke pozicije u novom režimu

Kruščica je jedini logor koji veličinom i namjenom odgovara u jednom segmentu nazivu koncentracioni logor, iako je veoma kratko vrijeme postojanja logora, kao i velika improvizovanost svakodnevnog života, pomanjkanje discipline, radnih zaduženja, smještaja, hrana i mnogih drugih faktora ovaj logor ispravnije nazvati sabirno- transportnim logorom.¹⁰⁶ Što se tiče Jasenovca on će biti predmetom obrade, ali samo okvirno, dok će prioritet pri analizi dobiti Nova Gradina, stratište koje je svojom geografskom pozicijom sa bosanske strane Save, a dijelom je jasenovačkog kompleksa logora. Jasenovac i svi logori koji su pripadali tom kompleksu nisu dijelom naslijeđa Bosne i Hercegovine, ali ipak zbog Nove Gradine i sam logor Jasenovac se može spomenuti kao nedvojbeno vezan za sudbinu ljudi prevashodno iz sjeverne Bosne ali i drugih regija naše države. Od ostalih logora izdvojen je i onaj u Bosankom Petrovcu.

Što se tiče same javnosti ona je bila u velikom broju u neznanju, i ustaške vlasti su pazile u dobroj mjeri da se razmjere zločina ne otkriju. Za sve logore bili oni sabirni, transportni ili

Slika 4: Prikaz svih logora i važnijih stratišta na prostoru Nezavisne Države Hrvatske(mapu je izradio tokom 1992 Strahinja Kurdulija, autor knjige- Atlas ustašog genocida. Mapa se može naći u mnogim publikacijama i dostupna je na internetu)

¹⁰⁶ S obzirom da je logor postojao samo par mjeseci i da je namjena bila zadržavanje logoraša do pripreme terena u Jasenovcu, nije postojao dovoljno dug period da se kreiraju svi faktori neophodni da Kruščica dobije status ozbiljnijeg logora, iako je zbog terena i pristupačnosti imao puni potencijal da to i postane.

koncentracioni je rečeno kako su to prevashodno radni logori u kojima se četnike, partizane i neistomišljenike radom ideološki čistili od mržnje prema hrvatstvu.¹⁰⁷ Svi oni koji bi ulazili u logore su prolazili posebnu vratu selektovanja i radnih obaveza koja bi ih ultimativno preobratala u uzorne građane.¹⁰⁸ Smrt koja bi nastupila u logoru je bila posljedica bolesti ili pobuna,¹⁰⁹ bilo je zvanično objašnjenje vlasti u NDH.

3.1. Logor Kruščica kod Viteza

Još tokom mjeseca jula Maks Luburić je naredio Juretu Francetiću¹¹⁰ da uspostavi logor za Srbe i Jevreje na području centralne Bosne. Pod strogom kontrolom prvog upravnika Joze Geslera¹¹¹, sa mjesta Pale kod Sarajeva dovedeno je 75 srpskih zarobljenika, koji su imali zadatak da obnove kamp koji je već postojao na tom mjestu. Ovi zatvorenici su podigli i barake u kojima su trebali biti smješteni budući logoraši, te su oko logora postavili električnu ogradu.¹¹²

Logor je služio kao koncentracioni, ali i kao tranzitni kamp jer je zatvaranjem logora na dalmatinskoj obali i u zaleđu, veliki broj logoraša trebalo premjestiti na lokacije za privremeni smještaj do prelaska u Jasenovac. Takođe, baš Kruščica je namijenjena za prihvata Jevreja koji su živjeli u svim djelovima Bosne i Hercegovine.¹¹³ Nakon završetka radova grupe sa Pala, u logor je primljeno prvih 23 zatvorenika, na samom početku avgusta 1941. godine. Bilo je tu ljudi svih profesija i narodnosti, iako su dominantno logoraši bili Srbi i Jevreji. U logor su zatvoreni neki komunisti iz Zenice, tu su zatvorena i dva Hrvata i jedan musliman a do kraja mjeseca avgusta kapacitet logora je popunjen pristiglim logorašima iz Gospića i okoline.¹¹⁴

Jaša Romano¹¹⁵ piše da su 28. avgusta stigle grupe ljudi sa Paga iz logora koji je tamo likvidiran, te da su došli preko Slavenskog Broda. Tu se pominje nešto više od hiljadu ljudi. Sedmicu dana kasnije, tačnije nekada početkom septembra u logor je stiglo još oko 500 žena i

¹⁰⁷Slična praksa je bila i u Njemačkoj tokom vlasti nacista. Stvorila bi se svojevrsna anatema oko toga ko je nepoželjan i vlast bi probrala neprijatelja države. Proces od tri faze, od kojih je prva bila odbacivanje, druga sprječavanje javnog djelovanja a treća zatvor ili čak smrt je bio uhodan proces uklanjanja svih tereta koji su ostali iz prošlosti vajmarske Njemačke.

¹⁰⁸ Peršen, 1990, 37.

¹⁰⁹ Ovo je bio zvaničan stav ustaških vlasti i propagandni slijed kojeg su se držali.

¹¹⁰ Jure Francetić je bio u tom trenutku ustaški komesar za Bosnu i Hercegovinu a poticao

¹¹¹ Kod Peršena nalazimo drugačiju informaciju, da je zapravo prvi komadant logora Mate Mandušić. (preuzeto iz: Peršen, 1990, 43.)

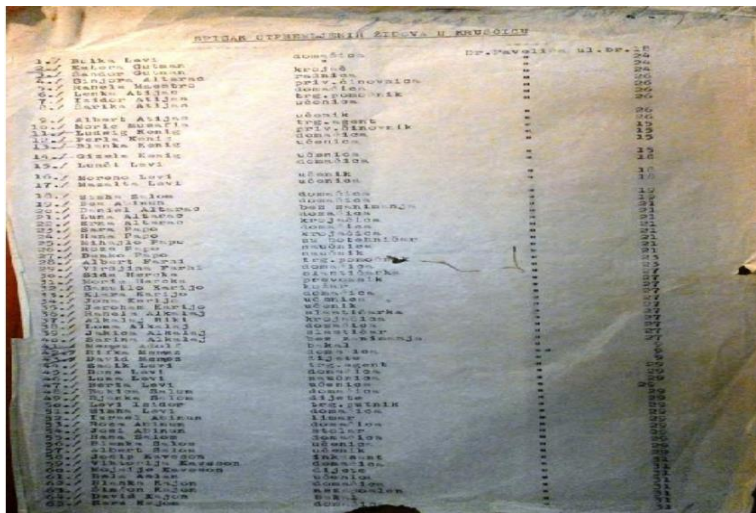
¹¹²USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2017, 68.

¹¹³USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2017, 69.

¹¹⁴ USHMM, *Enciklopedija kampova i geta*, 2017, 70.

¹¹⁵ Jaša Romano je sekretar i jedan od bitnijih ljudi u Aškenaskoj zajednici grada Sarajeva.

djece, koji su vozom stigli iz Sarajeva.¹¹⁶ Loši higijenski uslovi, večernja hladnoća, nesnošljiva glad, bili su stalni saputnik zatočenih, ali su premlaćivanja i mučenja bili češći nego što su bile porcije sa hranom. Čuvari su nerijetko koristili situaciju u logoru za još jednu nečasnu radnju. Dolazili bi u vrijeme spavanja i osvjetljavali lica logorašica, a potom bi izdvojili one koje smatraju lijepim i odvodili ih sa sobom.¹¹⁷

Slika 5: Spisak Jevreja koji su otpremljeni u logor Kruščicu. Ovi spiskovi su bili rasprostranjeni svuda po Evropi i mogli su značiti razliku između života i smrti. Ukoliko bi se neko našao u logoru a nije bio na spisku bio bi vjerovatno jako brzo pogubljen, a ukoliko bi neko sa spiska nedostajao prilikom prozivke, cijela grupa logoraša je mogla biti surovo kažnjena (preuzeto iz: Elias Tauber, *Holokaust u BiH*, 408 str.)

Tokom ranog oktobra svi dječaci koji su bili mlađi od 14 godina su poslani u Jasenovac, što je bio početak masovnijih transporta ka tom logoru.¹¹⁸ Zaista ova činjenica da je od uspostavljanja do prvih većih transporta prošlo samo mjesec dana ide najviše u prilog tvrdnji da je logor bio prije svega transportne namjene. Od petog do sedmog oktobra oko 1200 jevrejskih žena uz oko 170 pravoslavnih žena poslato u Loborgrad.¹¹⁹ Do mjeseca novembra logor je u potpunosti ispražnjen.

¹¹⁶Nikola Tursun upravnik u Travniku tokom operativnog trajanja Kruščice je naknadno tvrdio da u samom logoru nikada, tokom tih par mjeseci koliko je logor postojao, u njemu nije bilo više od 1500 ljudi. Ova tvrdnja data poslije rata je već upitna i time što je Jaša Romano utvrdio da je početkom septembra u logoru bilo 1700 ili 1800 ljudi. Mirko Peršen tvrdi kako je već u periodu septembra u logoru u iznimno prenapućenim uslovima bilo oko 3000 ljudi, tako da je Tursunova tvrdnja izgledno netačna.

¹¹⁷ *Zvjerstva u logoru Kruščica*, feljton-Sjećanja Zore Goldberger, objavljeno u listu Oslobođenje od 29. decembra 1988. godine,

¹¹⁸Ivo Goldstein uzima 01. oktobar kao datum kada je oko 250 djece prebačeno u Jasenovac.

¹¹⁹ Židovskoj bogoštovnoj općini aškenaskog obreda Sarajevo, Novembar 8, 1941, JIM-bg, fond ŽOZ, bez.Reg, br.1 u Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 345.

3.1.1 Komadanti u Kruščici

Francetićev pomoćnik Jozo Geslerje bio prvi komadant logora. Gesler je bio mehaničar i bio je u ustaškom pokretu u najranijim danima, što je i zasluga zbog koje je dobio komandu nad logorom. Tokom 1936. godin bio je jedan od ustaša on ostrvu Lipari u Italiji¹²⁰ i tu je između ostalog i dobio obuku revolucionara i borca protiv vlasti. Jozo Gesler je bio na jako lošem glasu, kao sadistički upravnik, pun mržnje i prezira prema logorašima a nerijetko i čuvarima. Ubijao je zatvorenike, samo da bi ih ponekad opljačka i znao je biti prijeke naravi, pa u afektivnom stanju posegnuti za svoj pištolj.¹²¹

Marjan Čilić, policajac iz Travnika je došao u kamp nekada tokom avgusta mjeseca da istraži razloge hapšenja jednog od logoraša koji je u logor stigao sa dva Hrvata i jednim muslimanom. Izrevoltiran ovom posjetom policajca, Gesler je odmah ubio tog zatvorenika i kod ostalih logoraša stvorio percepciju onoga što ih vjerovatno čeka unutar logora u budućnosti. Tokom noći nakon ovih događaja, logoraši su odlučili pobjeći pa je došlo do masovnog bježanja i naguravanja sa čuvarima. U tom metežu ubijeno je 17 logoraša, od strane čuvara i samoga Geslera. Tokom te večeri procjenjuje se da je stradalo nešto manje od 100 logoraša, ali i sam komadant logora, kojeg je pogodio metak jednog od ustaša tokom naguravanja. Gesler je u čudnom obratu sudbine stradao onako, kako je i presuđivao, metkom i brzo.¹²²

Nakon ove pobune u kamp su pristigla pojačanja iz Travnika i Viteza, pa je ubrzo planirana i osveta. Od onih zatvorenika koji su dovedeni sa Pala, kako bi rekonstruisali logor, niko nije preživio jer su ubijeni stilom brze egzekucije i zatim zakopani u jamu sa živim krečom. Niko od 75 ljudi sa Pala nije preživio ovaj masakr. Tokom kasnog septembra i ranog oktobra, masovnije egzekucije su bile češće pa su vršene u blizini Travnika, kod mjestna nazvanog Smrika.¹²³

Drugi upravnik logora je bio Mate Mandušić. Mandušić je bio rodom iz Rupa kod Šibenika i po svojem tretmanu prema logorašima nije bio ništa blaži, čak se može tvrditi da je bio veći sadista od Geslera, sa kojim je inače djelio i sličnu sudbinu starih ustaških drugova.

¹²⁰USHMM, *Enciklopedija kampova i geta*, 2017, 69.

¹²¹ Ibidem

¹²² Teški uslovi života doveli su do pobune o kojoj je pisao i sarajevski „Novi list“ u kojem se kaže kako je grupa internaca izvela: „...organizovani napad na čuvaru logora u namjeri da pobjegnu. Došlo je do žestoke borbe u kojoj je junački poginuo ustaša- povratnik Jozo Gesler.“ List navodi kako je odmah ubijeno u borbi 29 zatvorenika, a da se preostalih 41 zatvorenik osuđen na smrt pred senatom Pokretnog prijekog suda. Kazna je, navodi se u listu, izvršena u zakonskom roku.

¹²³USHMM, *Enciklopedija kampova i geta*, 2017, 69.

Mandušić je, kao i Geseler bio u Italiji u egzilu. Po činu nadporučnik, Mandušić je povećao broj čuvara u logoru za dodatnih 60 lica koji su pripadali 13-om ustaškom bataljonu.

Pokušaji da se pomogne ljudima unutar logora, nisu naročito urodili plodom jer je jevrejska zajednica u Sarajevu, kao i ona u Zagrebu slala pakete sa hranom i namirnicama, ali ništa od poslanog nije stiglo onima kojima je bilo namjenjeno. Težak je bio i položaj logoraša

Ravnateljstvo pošta, brzjava, telefona i

BRZOJAVKA 215

zidovska općina zgrh = 89

Iz	no. prijave	no. prijave	no. prijave	Vrijeme predaje			Službeni podaci	Vrijeme preuzetja			Podpis brz. činovnika
				g	d	u		g	d	u	
sarajevo 4.-	2.-	11.-	30-18.								
250. muskaraca iz krušćice transportovani jučer =											
sefardska općina =											
JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD											
				Reg. br. 677		Signatura: [signature]		Pr. negativ: [initials]			

Slika 6: Jedan od dokaza da su Jevreji masovo slati u logor Kruščica jeste i ova brzjava. (preuzeto iz Tauber, *Holokaust u BiH*)

koji su preživjeli Kruščicu, što je potvrdio i doktor iz Lobograda dr. Janko Pajas, koji je upotrijebio sintagmu „slike mizerije“ za zarobljenike koji su stigli iz logora kod Travnika. Pajas je tvrdio da im je kosa opadala, da su im zubi bili rasklimani, da im je koža imala neprirodnu žutu boju a crvenilo oko očiju je upozoravalo na neku vrstu upale.¹²⁴

Lokalno stanovništvo oko logora i šire je znalo za zločine u Kruščici. Ipak, strah od odmazde ili u jednom dijelu slaganje sa učinjenim nije polučilo nikakve veće proteste kod vlasti. Vrijedi ipak istaći, zbog pune istine, kako su pojedini stanovnici urgirali kod velikog župana u Travniku, tražeći bolje uslove za logoraše ali nisu dobili potrebnu podršku. Žalili su se i italijanskim predstavnicima da urgiraju na ustašku upravu, ali su Italijani bili spremni urgirati samo za svoje građane koji su tamo zatvoreni, a takvih nije bilo.¹²⁵ Italijanski

¹²⁴Zdenko Levental, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština jugoslavije, Beograd 1952, 74.

¹²⁵ Dokument u Vojnoistoriskom institutu Beograd, K-239, reg. broj 35/5-9, preuzeto iz Tauber, 2014, 25.

predstavnicima u NDH su se zainteresovali za stanje u logoru, ali samo da bi istražili da li tamo ima njihovih građana i ukoliko ima u kakvom su stanju, te kako ih najbolje zaštititi.¹²⁶

Vlasti su nakon što se izgubila svrha Kruščice naredile zatvaranje ovoga logora početkom mjeseca oktobra. Jako brzo su svi preostali logoraši poslani za Jasenovac već petog oktobra a sve žene i djeca za Loborgrad narednog dana.¹²⁷ Do novembra Kruščica je bila rasformirana, porušena i napuštena. Logor je ispunio svoju namjenu i više nije bilo potrebe za njegovim postojanjem.

3.2. Ostali logori u BiH

Jedan od logora koji vrijedi spomenuti je sabirni logor kod Bosanskog Petrovca-Još 24 juna 1941. ustaške vlasti hapse svakoga ko je obilježen anatemom neprijatelja države, prije svega to se odnosilo na jevrejsku populaciju u Bihaću. Svi uhapšeni su jako brzo prebačeni u Kulen Vakuf. Poslije toga zatvorenici se šalju u jedno selo zvano Bukovača, koje je bilo nadomak Bosanskog Petrovca.¹²⁸ Ovdje nije bio logor u klasičnom smislu riječi, to je više bio sabirno mjesto, gdje su se ljudi prisilno okupljali, uglavnom ljudi jevrejskog porijekla i mogli su se prilično slobodo kretati, jer nije bilo ustaških čuvara.¹²⁹ Ipak nakon ustanka koji se iznimno brzo proširio prostorom Krajine od 27. jula 1941. logor je od sabirnog poprimio oblike radnog, pa i koncentracionog. Postavljeni su stražari i niko više nije mogao ući niti izaći iz logora bez odobrenja.¹³⁰ Ovo stanje je trajalo dugo, nakon nekih mjesec i po, tačnije sredinom septembra, logor je rasformiran a preostali logoraši su poslani u Prijedor, gdje su boravili u zatvoru a zatim su pušteni, što je bilo svakako neobično za atmosferu sve većeg koncentrisanja *nepoželjnihi* kreiranja koncentracionih logora. Neki od ovih ljudi, mahom Jevreja su ostali u Prijedoru i doživjeli najtragičniju sudbinu, jer su ih ubrzo opet uhapsili, ali ovoga puta poslani u mnogo opasnije logore Jasenovac i Stara Gradiška, gdje su većinom stradali. Neki su se ipak spasili ove sudbine jer su se pridružili partizanima u NOV-u.

¹²⁶ USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos*, 2017, 70.

¹²⁷ VaB, K-239, reg. Broj. 143, 56, 2/1, 1941 god. u Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.

¹²⁸ Tauber, 2014, 427.

¹²⁹ Usmena izjava Levija Morića, Dokument u VII, Beograd br. 85. 1418/41, 1941, preuzeto iz Tauber, 2014, 428.

¹³⁰ Tauber, 2014, 427.

Već tada, Jasenovac je postao operativan, tako da su sada putevi vodili ka tome logoru. Iz Krušćice su zatvorenici postepeno slati ka jasenovačkom kompleksu i tako je uspostavljanja linija kojom je sve gravitiralo ka većoj opasnosti.¹³¹

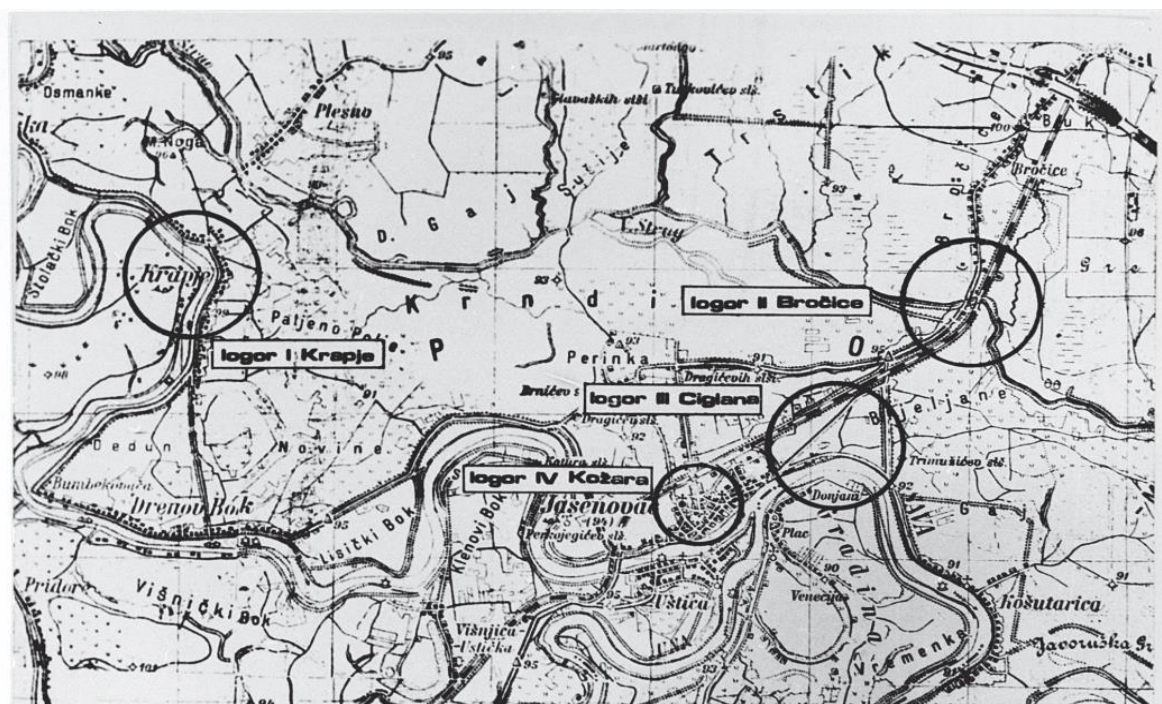
¹³¹ Koljanin 2015, 33.

4. Fabrika smrti- Donja Gradina i jasenovački kompleks logora

4.1. Kreiranje logora

U štampi nove države, vrlo rano se pisalo o radnom logoru, koji će biti napravljen kako bi se isušilo Lonjsko polje, koje zbog Save i ostalih rijeka stalno plavi.¹³² Neophodnost velikog i funkcionalnog logora je bila svrha od izričitog značaja za ustaski režim. Situacija se nije dobro odvijala od onog trenutka kada su logori koji su se nalazili u italijanskoj interesnoj zoni uprave, postali nepoželjni.

Jasenovac se nalazio na jako dobroj poziciji, što se tiče udaljenosti od većih centara NDH, ali je zbog plavnog područja ovaj region bio izazov. Budući da je ovim sektorom prolazila i pruga Novska- Dubica, transport je bio prilično olakšan. Stara Gradiška je bila stara kaznionica, koja je već imala kapaciteta za prijem velikog broja zarobljenika, tako da je Jasenovac postao ustaški prvi namjenski koncentracioni logor a vremenom i logor smrti.¹³³

Slika 07: Raspored logora u jasenovačkom kompleksu. Jasno se vidi, iako nije zaokružena i Gradina, koja je bila preko Save i na teritoriji Bosne i Hercegovine, (slika preuzeta iz: USHMM- Enciklopedija kampova i geta III tom, 59 str.)

¹³² Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti, 1941-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988, 76.)

¹³³ Peršen, 1990, 122.

Prvo su završne barake na Lonjskom polju, gdje se ranije izvršila drenaža a onda se počelo sa gradnjom baraka u ostalim dijelovima kompleksa. Inače, jasenovački kompleks logora ne spada u prvu fazu, tu se radi o drugoj fazi logorskih sistema, onoj, koja je uspostavljena krajem 1941. i koja je ostala do kraja rata. Cijelu komandu nad sistemom logora je preuzelo „Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac“, što ide u prilog tvrdnji kako je ovo bio duže planiran projekat, koji je bio prijeko potreban.¹³⁴ Stvaranjem zapovjedništva željelo se odmah i to na licu mjesta stvoriti centralna uprava, koja bi imala vezu sa Zagrebom i koja bi hijerarhijski bila superiornija u odnosu na druge logore.¹³⁵

Logor se sastojao od pet jedinica objedinjenih istim nazivom jasenovačkog kompleksa: logor I Bročice, logor II Kranje, logor III Ciglana, logor IV Kožara i logor za žene Stara Gradiška. Na mjestu Stare Gradiške bio je kažnjenički logor iz perioda Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije.¹³⁶ Jasenovački logor, zvanično je okarakterisan kao „sabirni i radni“. Maksimalni kapacitet samog logora iznosio je oko 4-5 hiljada ljudi, tako da je uprava imala veliki problem šta uraditi sa velikim brojem pridošlica u logor.¹³⁷

Organizacijski u jasenovačkom kompleksu logora bilo je planirano više odjeljenja. Od planiranih pet odjela, osnovana su samo dva. Upravni odjel sa kartotekom zatočenika i ekonomski odjel, dok se na radni odjel, sigurnosnu službu i zdravstveni odjel moralo sačekati.¹³⁸ Planirano je i da jasenovački kompleks bude spojen sa Starom Gradiškom u jednu centralu, kojim će komandovati jedan upravnik, ali do toga nije došlo.¹³⁹

Zanimljivo je istaći i to da su ustaše u Jasenovac, slali ljude bez zakonske odredbe i ikakve pravne punovažnosti svojih postupaka. Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba, stupila je na snagu tek u novembru, tako da je logor radio punim kapacitetom mjesecima prije nego je dobio svoju zakonsku osnovu. Ova zakonska odredba je nadopunjena u julu 1942. godine kada je donesena zakonska odredba u kojoj su cijele porodice onih koji su smatrani neprijateljima države mogli biti transportovani u logore. Ovaj zakon je širom otvorio vrata Jasenovca za velike populacije ljudi.¹⁴⁰

¹³⁴ Peršen, 1990, 123.

¹³⁵ Peršen, 1990, 124.

¹³⁶ Peršen, 1990 214.

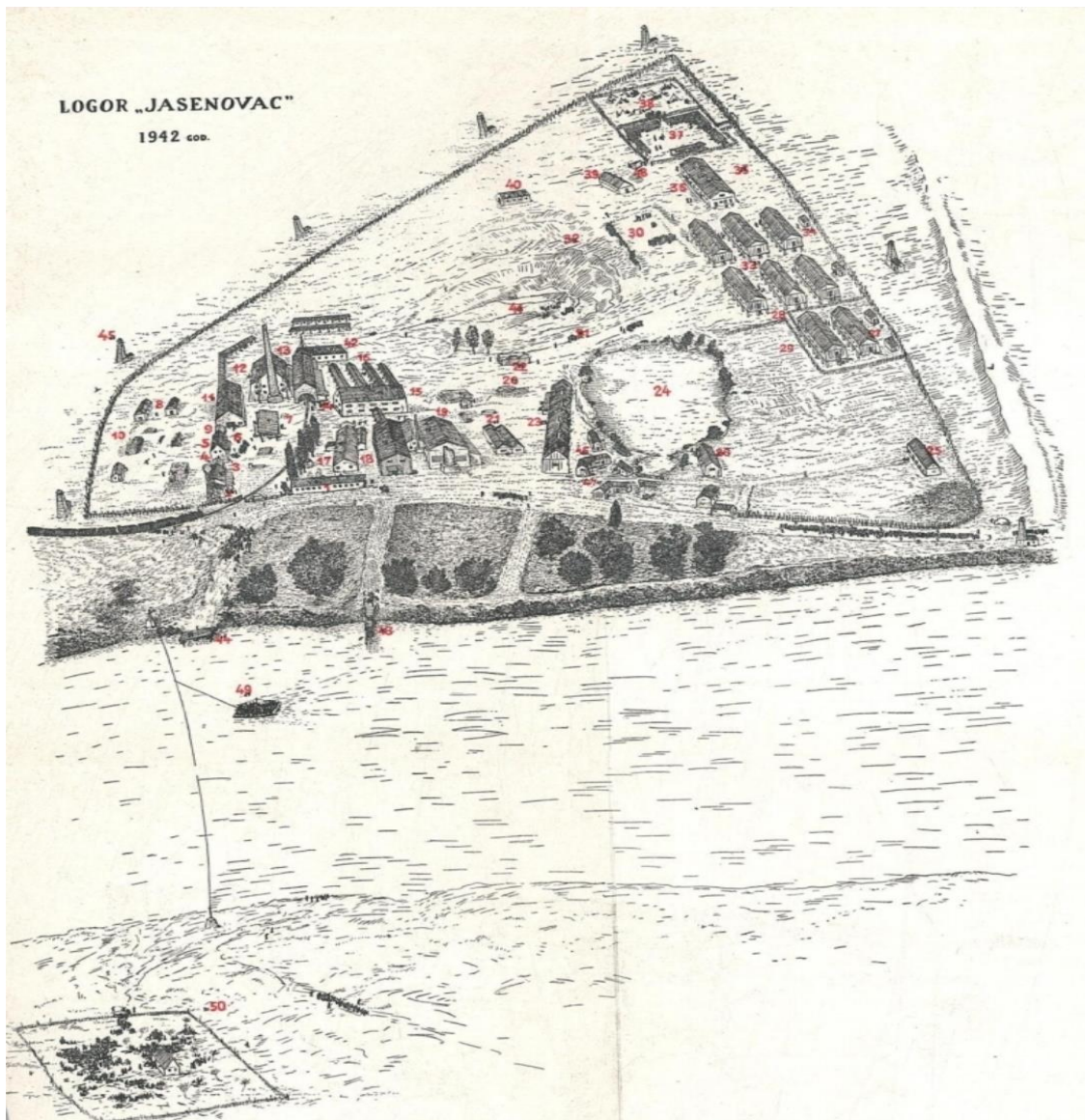
¹³⁷ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Nakladni zavod Hrvatske Zagreb, 45.

¹³⁸ Ovi odjeli zapravo nikada nisu ni osnovana, a ta činjenica apsolutno ide u prilog tvrdnji da ovi logori nisu ni približno bili na operacionom nivou onih pod upravom SS-a.

¹³⁹ Peršen, 1990, 124.

¹⁴⁰ Peršen, 1990, 126.

4.2. Donja Gradina

Slika 08: Nacrt logora po sjećanju dr. Nikole Nikolića, prvi put objavljenja u njegovoj knjizi „Jasenovački logor“. U donjem lijevom uglu može se vidjeti stratište Donja Gradina, značajno odvojeno od ostatka logora, bez okolnih sela. (Preuzeto iz: Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, 88.)

Pisati o Jasenovcu je odgovoran i prilično opsežan posao. Ipak, fokus u ovom radu neće biti na sam Jasenovac, nego na jedno od njegovih stratišta- Donja Gradina. Zbog potrebe ograničenja na teritoriju Bosne i Hercegovine, Donja Gradina ostaje prioritet, ali će u manjoj obradi biti govora i o Jasenovcu.

Glavno stratište ljudi nalazilo se na desnoj obali rijeke Save, a posebno je odabrano ovo mjesto jer se sa njega nisu čuli krici koji su dopirali sa mjesta pogubljenja. Prva likvidacija koja

je obavljena na ovom stratištu je ona iz januara 1942. godine, a izvršio je Stanko Vasilj, natporučnik prve bojne ustaškog odbrambenog združenja u Jasenovcu. Od istog mjeseca, krajem januara likvidacije se u većem obimu vrše upravo u Donjoj Gradini.

Donja Gradina je važno stratište sa aspekta lokacije, jer je svojim cijelim obimom unutar Bosne i Hercegovine. Važno je, jer je kao stratište jasenovačkog kompleksa logora, zapravo integrisao logor Jasenovac i sa našom državom. U jasenovačkom kompleksu logora, tačnije u dijelu koji se nazivao Ciglane III, postojala je potreba za lokacijom koja će služiti kao mjesto za pogubljenja a koja će biti dovoljno daleko od logora, kako se ne bi izazvale sumnje logoraša. Vrlo brzo je donijeta odluka da to bude preko rijeke Save na bosanskoj strani. Ustašama je bilo bitno i to što okolo nije bilo sela a čak je lokacija od njiva koje su ljudi obrađivali bila odvojena šumom.¹⁴¹ Donja Gradina, nije bila samo mjesto na kojem su ljudi ubijani u većem broju, nego je izgradnjom utvrđenja i bunkera postala odbrambena linija za jasenovački logor Ciglane III. Ova odbrana je bila neophodna jer su partizani sa Kozare često djelovali po ovom prostoru.¹⁴²

Proces samog pogubljenja je tekao na sljedeći način: logoraši su odabrani i okupljeni na prostoru Ciglane III, a obično je ostalima rečeno kako ovi ljudi idu na radne zadatke. Poslije toga odabrani logoraši su dovođeni do rijeke Save i skelom prebacivani na drugu stranu. Poslije kratkog hoda, dolazili bi na prostor Donje Gradine i tu su ubijani na iznimno nehuman način. Metkom, nožem, maljem ili vješanjem, žrtve su ubijane uz užasavajuće scene vrištanja i buke. Ipak udaljenost Donje Gradine od bilo kakvog naseljenog mjesta bila dovoljna da se krici ne čuju. Nakon ubijanja svojih žrtava ustaše su leševe zakopavali, spaljivali ili samo bacali u rijeku.¹⁴³ Mjesto koje je bilo sinonim za užas je bila kuća Pere Vukića, koju su još nazivali i *kuća sablasti*. U tu kuću su dovođeni logoraši i u nezamislivom strahu čekali na likvidaciju. Još jedno mjesto je na ovom stratištu ostalo upamćeno kao posebno okrutno, a to je bilo drvo topole. Nazvano *topola užasa* ili *topola uzdaha* na njemu su vješani logoraši u velikom broju i posebno okrutno. Posebno je zanimljiva i činjenica da su klinovi na kojima su bila obješena užad za vješanje ostali ukucani unutar topole i da su bili na tom mjestu sve do rušenja stabla nekada tokom 70-ih godina.¹⁴⁴ U opštoj neimaštini i nedostatku materijala i namirnica poslije rata ljudi su na prostoru Gradine svoje kuće gradili od cigala ostalih od dijelova razrušenog logora III.¹⁴⁵

¹⁴¹Slavko Odić i Slavko Komarica, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2005, 60.

¹⁴²Odić i Komarica, 2005, 61.

¹⁴³Đorđe Mihajlović, *Jasenovac- fotomonografija*, Javna ustanova spomen područja Jasenovac, Grafički zavod Hrvatske, Jasenovac, 2016 222.

¹⁴⁴Mihajlović, 2016, 224.

¹⁴⁵ Mihajlović, 2016., 220.

Danas Donja Gradina služi svrsi posebnog memorijalnog kompleksa koji se prostire na IX grobnih polja. Na lokalitetu se nalazi 105 masovnih grobnica, ukupne površine od 10.130 kvadratnih metara. Naknadnim iskopavanjem su pronađene još 22 grobnice.¹⁴⁶

Veoma važna osoba za post-ratno identifikovanje žrtava i raspored grobnica, kao i arheološko iskopavanje je bio dr. Nikola Nikolić¹⁴⁷, koji je bio zadužen za ekshumaciju 1947. godine. On je zajedno sa svojim timom otkrio 115 grobnica raštrkanih na sljedećim lokalitetima: Čalinke, Šibovi, Limani i Bjeljevine.¹⁴⁸ Grobnih polja¹⁴⁹ je u ovom prvom iskapanju otkriveno devet i to poimenično: Bare, Brijestovi, Hrastovi, Jasen, Kosite, Orlovače, Tišina, Topola i Vrbe.¹⁵⁰ Vrijedi istaći i to da je veliki broj žrtava i pogubljenih spaljen tokom zadnjih mjeseci rata, a posebno u aprilu pa je njihov pepeo bacan u rijeku Savu.

Slika 9: Tijela žrtava pogubljenja na rijeci Savi. Uslikano tokom ranih mjeseci 1945 godine. Osim ovako okrutne metode bacanja tijela u rijeku, žrtve su takođe i spaljivane, te im se naknadno pepeo prosipao u rijeku. Ipak proces spaljivanja, lomljenja kostiju i prosipanja u rijeku je bio iznimno duži proces, kojeg ustaše nisu često praktikovale pa su žrtve najčešće bacane u rijeku ili zakopavane u masovnim grobnicama. (slika preuzeta iz: USHMM- Enciklopedija kampova i geta, III tom, 49 str.)

¹⁴⁶Mihajlović, 2016, 221.

¹⁴⁷ Nikola Nikolić je bio pripadnik Mlade Bosne prije Prvog svjetskog rata, epidemiolog i ljekar, učesnik narodno-oslobodilačke borbe, koji je rođen u Tuzli a živio je i radio jedno vrijeme u Zagrebu. Uhapšen je tokom 1942. godine i bio je zatočenikom Jasenovca. Nakon razmjene, opet se pridružio partizanskom pokretu, a poslije rata vršio je ekstenzivna iskopavanja na prostoru Jasenovca i pisao o svojim saznanjima. Njegov doprinos je nemjerljiv na polju istraživanja Donje Gradine i masovnih grobnica koje su se tamo nalazile.

¹⁴⁸ Mihajlović, 2016. 227.

¹⁴⁹ Osim zakopavanja svojih žrtava, paljenja istih pa prosipanja njihovog pepela u rijeku, ili bacanja čitavih tijela u rijeku, ustaše su imali još jedan metod uklanjanja tijela. Ubijene logoraše bi vezali za teške i stare šine, koje su prebačene na prostor Donje Gradine, pa bi ih onda spuštali na dno rijeke. Ovaj vid uklanjanja ubijenih je interesantan jer je podrazumijevao mnogo više posla za ustaše, pa upravo iz tog razloga nije puno primjenjivan.

¹⁵⁰ Mihajlović, 2016, 228.

Donja Gradina je mjesto velikog i nehumanog stradanja. Metode ubijanja i uklanjanje leševa su bili posebno okrutni, pa čak i nerazumljivi sa aspekta prikriivanja zločina. Utisak ostaje da su ustaše željele da se za ove zločine zna, kako efekat straha zavladao među njihovim neprijateljima. Sjeverna Bosna je bila poprište velikog partizanskog djelovanja pa su ovakva pogubljenja mogla i služiti svrsi upozorenja.

4.3. Logori jasenovačkog kompleksa: Krapje, Bročice, Ciglana

Prvi logor koji je osnovan na jasenovačkom prostoru je Logor I Krapje. Zapovjednik je bio Ante Marić a logor su obezbjeđivali pripadnici 22. ustaške jedinice.¹⁵¹ Potresno svjedočenje nakon rata o funkcionisanju i razmjrama zločina u ovom logoru dao je Zlatko Weiler. Veliki broj starih i bespomoćnih ljudi je bio interniran u ovom logoru, a bolesti su bile stalni saputnik. Ipak najveći problem je bila činjenica da je logor bio na plavnom području, pa bi po standardnom očekivanju ovaj logor bio poplavljen tokom mjeseca plavne sezone. Kombinacija ovih problema je primorala Luburića da preseli ovaj logor u Ciglane III.¹⁵²

Drugi logor osnovan na jasenovačkom području je bio Bročice. Ovaj logor je bio udaljen nekoliko kilometara od Jasenovca u smjeru Novske. Bročica se, osim što je imala još naziv i logor Šuma zbog očiglednih razloga, nije uopšte razlikovala od Krapja. Plavno područje, sa velikom koncentracijom vode i blata, bilo je neizdrživo za život logoraša pa čak i čuvara, zato je ubrzo kao i prvi logor i ovaj premješten. U njemu su bili smješteni logoraši iz Gospića i Slane. U ovom logoru je bilo i pozitivnih slučajeva dijeljenja hrane među zatočenicama, jer Srbi nisu imali, osim redovnih sljedovanja nikakvu drugu hranu, dok su Jevreji od svojih religijskih zajednica dobijali pakete, pa su svoj dio dijelili sa srpskom populacijom logora.¹⁵³

Najveći, najteži za život, i koncentracioni logor u punom smislu riječi je bio Ciglana III. Ovaj logor je nastajao još u vrijeme kada su postojali logori Krapja i Bročice. Ciglana III je kapacitetom sve više rastao, a imanje porodice Bačić na kojem je stvoren imao je za razliku od ranije pomenutih logora daleko bolju poziciju, tako da su industrijska postrojenja koja su se tamo nalazila sve više rasla. Logor je zauzimao i posjed „Prometne zadruge“ koja je osnovana nedaleko od Jasenovca, još 1929. godine. Logoraši u Ciglanama su bili svi oni koji su preseljeni

¹⁵¹ Peršen, 1990, 129.

¹⁵² Peršen, 1990, 130.

¹⁵³ Isto

iz plavnih logora na području jasenovačke regije, kao i mnogi logoraši sa prostora Hrvatske-, Gospić, Jadovno kao i Bosne- Kruščica. Budući da je ovaj prostor u vlasništvu porodice Bačić, koja je inače bila srpska imućna porodica, logor je imao industrijska postrojenja, ciglanu, pilanu, mlin, pogon za proizvodnju lanaca za bicikle. Logoraši su po prvi put u svojoj nesretnoj sudbini imali neke konkretne, iako iscrpljujuće i izrazito teške poslove. Logor je bio operativan tokom cijelog rata i tek je rasformiran malo prije potpunog napuštanja Jasenovca.¹⁵⁴

4.4. Uslovi života u Jasenovcu

Slika 10: Ustaški čuvari popisuju zatočene seljake koji sjede ispred ulaza u Jasenovac; originalni naslov slike: Na vratima pakla- zadnji pretres na ulazu u Jasenovac (slika preuzeta iz: *USHMM-Enciklopedija kampova i geta III tom, 45 str, originalna slika je u vlasništvu Memorijalnog muzeja Jasenovac*)

Uslovi života u kompleksu jasenovačkih logora su bili nepodnošljivi za aspekt normalnih uslova života u mirnodopskim okolnostima. Svrha raznih patnji, izgladnjivanja i fizičkih kazni je bila u stalnoj namjeri da se slomi duh i integritet zatvorenika.¹⁵⁵ Ovo je sa

¹⁵⁴ Peršen, 1990, 140.

¹⁵⁵ Peršen, 1990, 166.

aspekta upravnika logora bilo bitno jer se time, dugoročno gledajući, rušio organizovaniji vid otpora. Pojam čovjeka, njegovih potreba, prava i navika, nestao je u umovima čuvara logora.

Mučenja i odnos prema logorašima je bio dobro razrađen i utvrđen sistem, koji nisu kreirani niti provedeni prvobitno od ustaša. Ipak, ukoliko ovom oprobanom sistemu, dodamo i veliku dozu nacionalne, religijske i rasne mržnje koju su osjećali čuvari, dobijemo neshvatljiva zvjerstva nad kojima su se zgražavali stranci koji su bili upoznati sa stanjem u logorima.¹⁵⁶ Ustašama je bilo najjednostavnije ubiti čovjeka, jer je dehumanizacija zatvorenih poprimala apsolutne razmjere. Logoraši su živjeli u stalnom strahu, ponekad mjesecima ili godinama. Život se mogao izgubiti i zbog najmanjih prekršaja, a ponekad samo i zbog nekog nepoznatog hira čuvara.¹⁵⁷ U dijelu logora koji je nazvan Kula, bilo je najgore mučilište i stratište u ranom periodu postojanja Jasenovca. U njemu je nehumanom metodom stradao veliki broj zatvorenika, svih narodnosti i političkih uvjerenja.¹⁵⁸

Tragedija za svakoga ko bi bio zatočen u logoru je počinjala već na samom pragu ulaska. Uprava je zatvorenicima naređivala skidanje odjeće, nakita, svih ličnih stvari bez obzira na njihovu materijalnu vrijednost. Ovo se radilo sa namjerom oduzimanja identiteta zatvorenicima, koji bi sa vremenom boravka, počeli gubiti sponu sa starim životom i koncentrisati ih samo na preživljivanje. Ukoliko logoraš živi na području logora samo da bi preživio, to mu ne ostavlja nikakav prostor za druge stvari, koje bi za upravu mogle, potencijalno, i biti opasne. Mučenje, glad i smrt su bile svakodnevna pojava, pa je zatočenik, morao raditi, hodati i djelovati u logoru sa stalnom mišlju o potencijalnoj smrti što je bio užasavajući prospekt.¹⁵⁹

Jedna od morbidnih stvari tokom boravka u logoru je bilo biranje za likvidaciju. Dva reda zatvorenika bi bilo postavljeno i onda bi se birali oni koji će otići na gubilišta. Bilo je onih koji su vjerovali na riječ čuvarima, kada su dobrovoljcima koji bi se javili za neki posao, nagradu ili bolji tretman, obećavali bolji i lakši život u logoru. U početku su logoraši vjerovali čuvarima i sami se javljali za poslove izvan logora, ne znajući da su time sebe osudili na smrt. Samo ubijanje ljudi je vršeno na različite načine, ali je najčešće korišten metod za javna pogubljenja bilo vatreno oružje sa jednim metkom u potiljak ili vješanje pred svima. Ipak,

¹⁵⁶Jedan broj njemačkih oficira je bio u potpunosti upoznat sa stanjem u logoru. Nepotrebna mučenja, nedisciplina, glad i nehigijena su prve stvari koje su ovi oficiri naveli kao utisak pri posjeti logora. Njemačka komanda je čak i protestovala zbog uslova kojima su tretirani zarobljenici, jer se ovaj loš glas moga pronjeti do srpskog stanovništva, koje bi dizao nove ustanke.

¹⁵⁷ Peršen, 1990, 166.

¹⁵⁸ Vladimir Dedijer i Anton Miletić, *Protjerivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Prosveta, Beograd, 1990, 46-47.

¹⁵⁹ Peršen, 1990, 167.

čuvari nisu često koristili metke za ubijanje zatvorenika¹⁶⁰, korišteni su noževi, sjekire i često maljevi.

Smrt je, pokazat će se jako brzo bila najefikasnija metoda za rješavanje mnogih problema sa kojima se uprava u ovim logorima suočavala. Ubijeni logoraši su sahranjivani u masovne grobnice a nerijetko su i puštani niz Savu¹⁶¹, pogotovo u ranim fazama rata kao vid opomene. Ipak, problem sa velikim brojem leševa je bivao sve veći, pa se pokušalo i metodom spaljivanja uklanjati mrtve u krematorijumu.¹⁶²

4.5. Kraj rata i konačna sudbina logora u Jasenovcu

Jasenovački kompleks logora je bio prilično zapušten, već tokom 1944. godine. Sam kompleks logora se od Kraplja do Stare Gradiške u svom najvećem kapacitetu protezao na 210 kvadratnih kilometara.¹⁶³

Ustaške vlasti su na kraju rata žurile da uklone tragove svojih zločina i da se što prije povuku ka zapadu kako bi izbjegli nadiruće jedinice NOV-a. U tom metežu, donesena je odluka, kao što je bio i slučaj sa nacističkim logorima u Poljskoj, da se jasenovački kompleks logora razruši i da se koliko je to moguće zamaskira stradanje velikog broja ljudi tokom prethodne četiri godine. Prvo su veliki broj logoraša prebacili iz Stare Gradiške i Lepoglave ka zapadnom dijelu logora i pri tome, veliki broj istih i pogubili. Nakon toga tokom dva dana, 20. i 21. aprila 1945. donesena je odluka da se svi preostali logoraši pogube i da se logor što temeljitije razruši.¹⁶⁴

U logoru je tada, procjenjuje se, bilo nešto malo više od hiljadu logoraša, koji su, svjesni neminovnosti svoje skore sudbine odlučili podići bunu i izvršiti očajnički proboj ka slobodi. Prvi od njih su bili logoraši iz Ciglana, od kojih je preostalih šest stotina tokom 22. aprila

¹⁶⁰Već je i široj čitalačkoj masi poznat monstruozan način pogubljenja logoraša u jasenovačkom kompleksu logora, ipak ono što se često izdvaja kao posebno radikalna metoda jeste ubijanje nožem nazvanim *srbosjek*. Nož je podsjećao na mesarske specijalizovane noževe za preciznu obradu mesa, gdje bi drška noža bila čvrsto ušivena u kožnu rukavicu. Njemačka kompanija je proizvodila ove noževe i slala ih ustaškim čuvarima.

¹⁶¹Ovo „puštanje niz Savu“ je imalo za cilj posebno psihološko zastrašivanje, svih onih koji bi imali netrpeljivost prema vlasti. Ovo je, također, bio još jedan drastično različit pristup operativnosti njemačkih i ustaških logora. Dok su logori pod upravom SS-a vodili iznimno računa da se razmjere i metode zločina prikriju, ustaška uprava nije za to pretjerano marila.

¹⁶²Ne postoji velika vjerovatnoća da su u Jasenovcu korišteni krematorijumi za masovno spaljivanje ljudi.

¹⁶³ Peršen, 1990, 218.

¹⁶⁴ Gaćinović, 218.

krenulo u prilično neorganizovan proboj. Uspjelo je pobjeći samo 75 zatvorenika, dok je ostali broj poginuo pri pokušaju bijega. Svi oni koji su bili isuviše slabi ili iz nekih drugih razloga nisu pokušali proboj, čuvari su likvidirali. Sljedeći koji su pokušali proboj su bili logoraši iz Kozare, tokom večeri istog dana. Od 167 logoraša, samo je 11 uspjelo pobjeći iz okoline logora na slobodu.

Konačno u plamenu i pred brzo nadirućim jedinicama partizanske vojske, ustaše su napustile logor. Prvo je tokom 24. aprila zauzeta Stara Gradiška, dok je cijeli jasenovački kompleks u polurazrušenom i pustom stanju oslobođen drugog maja 1945. Jedinice jugoslovenske armije su bile prve koje su ušle u kompleks i zauvijek zaustavile fabriku smrti.

5. Kultura sjećanja i broj stradalih

Neshvatljivo je ponekad, ne samo sa ljudske ili empirijske strane, koliko zla ljudi mogu iskazati pod plaštom patriotizma ili šovinizma. Hiljade žrtava u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, logori, jame u koje su bacani ljudi su bili nova realnost. Ustaše, za razliku od njihovih idola sa sjevera oličenih u SS-u nikada nisu naročito ni pokušavali prikriti svoje zločine. Bolna prošlost, nikada ne smije biti zaboravljena, jer ukoliko više niko ne bude upozoravao, pisao ili govorio o zločinima bilo kojeg vremena ili genocidu nad bilo kojim narodom našeg podneblja, rizikujemo da nam se zločini ponove. Zato je važno obratiti pažnju i na svjedočenja običnih ljudi, koji su ove torture proživjeli i koji su smogli snage da o njima govore nakon rata. U iskazima preživjelih, krije se najveći testament kulture sjećanja. Ali prije toga, dobro bi bilo pojasniti ko su bili progonjeni u NDH i zašto je uopšte došlo do zločina u ovim razmjerama i zašto su uopšte otvarani logori.

5.1. Broj stradalih- post ratna i moderna koncepcija

Postoji velika i stalna kontraverza oko broja stradalih u ustaškim logorima tokom Drugog svjetskog rata. Istoriografije država bivše SFRJ su toliko dijametralne u stavovima i broju stradalih, toliko prepune agendi da je prilično nemoguće naći balans i utvrditi potpunu istinu po ovom pitanju. Ipak, ukoliko se uzmu procjene stranih analiza, poglavito centra Yad Vashem i memorijalnih centara holokausta, koji bi trebali biti nepristrasniji po pitanju našeg podneblja, brojke bi mogle biti najpribližnije istini.

Po okončanju Drugog svjetskog rata osnovane su komisije za utvrđivanje broja stradalih, kako u borbama, kao kolateralne žrtve rata ili u logorima. Komisija koja je trebala izraditi izvještaj o konačnom broju mrtvih imala je veliku podršku svih državnih tijela a direktno je odgovarala Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, odnosno samoj Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije.¹⁶⁵ Budući da se na svim nivoima vlasti stvorila agenda o 1,7 miliona stradalih u ratu, ova Komisija je zapravo trebala završiti sa svojim radom do 1946. godine i predstaviti na Mirovnoj konferenciji iste godine u Parizu ovu brojku žrtava.

¹⁶⁵ Martina Grahek Ravančić, *Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača- organizacija, ustroj, djelovanje*, Historijski zbornik, god. 66, br. 1, Zagreb, 2015, 151- 152.

Ipak ovaj broj stradalih je bio mit, kao i toliko drugih mitova koji su postojali u svim režimima, vlastima i državama nastalim na podneblju Balkana. Ipak, jako brzo ova brojka o gotovo dva miliona stradalih se ubrzo pokazala netačnom pa su brojke stradalih, periodično kroz svaku godinu spuštane. Ipak već 1948, nakon istraživanja Zemaljske komisije Hrvatske, govori se o 900. 000 stradalih u Jasenovcu, a poslije toga jako dugo je ostala brojka o 600.000 stradalih u najvećem logoru NDH. Ova brojka je i dugo vremena bila zvanična, međutim itekako proizvoljna.¹⁶⁶

Utvrđivalo se i koliko je bilo stradalih u logorima na osnovu hiljadu iskaza, svjedočanstava i naknadnih ispitivanja, međutim nikada se nije došlo do decidnih i provjerenih podataka za svaki pojedinačni logor. Proizvoljno se uzimao broj i bio je zvaničan, sve do rada narednih komisija, koje su naknadno utvrđivale žrtve rata sredinom 1950-ih, pa i deset godina kasnije. Kada bi se npr. 1964. godine po novom istraživanju utvrdilo da je stradalo nešto malo više od 150.000 ljudi na području SR Hrvatske, u svim oblicima borbe, logorima, ratu, bombardovanju, već tada je broj od više od pola miliona mrtvih postao dio mita.

Iako su ove komisije dale dobre rezultate na mnogim poljima istraživanja i ostavile brojne dokaze o razmjerama zločina, njima nije prioritet bila istina. Tokom raspada Jugoslavije, brojke su još i više bile podložne reviziji, pa je po srpskoj historiografiji u NDH stradalo samo Srba više od milion, dok je po hrvatskoj, za neke autore stradalo u organizovanim logorskim sistemima samo par hiljada ljudi, uglavnom zbog bolesti i iscrpljenosti. Ipak moderna istraživanja od 21. vijeka daju najpribližniju sliku stvarnog broja stradalih, uz podršku stranih agencija, opsežnog istraživanja brojke su zaista zastrašujuće, ali ipak značajno umanjene u odnosu na one post- ratne ili revizionističke. Tako da se može tvrditi da je u Jasenovcu stradalo od 80 do 100 hiljada ljudi raznih nacionalnosti, religiozne pripadnosti ili ideološkog ubjeđenja, a od ovog broja u Donjoj Gradini je stradalo par hiljada ljudi, iako je to teško utvrditi jer su mnoge žrtve bacane u rijeku, pa nisu ostali nikakvi materijalni dokazi o njihovom stradanju. Kruščica je sama po sebi kao sabirno- koncentracioni logor, imala broj žrtava od dvije do tri hiljade stradalih, dok je kroz sam logor prošlo nešto više od pet hiljada osoba, što je iznimno visok procenat mrtvih u odnosu na preživjele zatočenike ovog logora.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Pleša, 59.

¹⁶⁷ Francine Friedman, *Contemporary responses to the Holocaust in Bosnia and Herzegovina*, u; John Paul Himka, Joanna Michlic, *Bringing the dark past to light the reception of the holocaust in postcommunist Europe*, University of Nebraska Press, 2013, Lincoln, 2013.

Narodnost	djeca	muški	ženski	Ukupno
SRBI	12683	21738	13206	47627
ROMI	5608	5688	4877	16173
ŽIDOVI	1601	7762	3753	13116
HRVATI	140	2866	1249	4255
MUSLIMANI	52	897	179	1128
SLOVENC	6	195	65	266
ČESI	2	96	16	114
SLOVACI	1	92	13	106
UKRAJINCI	4	52	8	64
CRNOGORCI		33	11	44
MAĐARI	1	20	6	27
TALIJANI		18	1	19
RUSI		12	6	18
RUSINI	1	8	1	10
NIJEMCI		4	6	10
POLJACI		5	4	9
ALBANCI		1		1
AUSTRIJANCI		1		1
GRUZIJCI		1		1
RUMUNJI		1		1
Nepoznato	2	80	73	155
Ukupno	20101	39570	23474	83145

Slika 11: Zvaničan broj žrtava jasenovačkog kompleksa logora; preuzet sa web stranice JUSP Jasenovac: pregled svih žrtava po narodnosti, starosti i polu.

5. 2. Kultura sjećanja

Najvažnija svjedočenja su ona neposredno nakon rata. Prikupljena u masovnom broju od velikog broja ljudi samo se poneko svjedočenje očuvalo kao iznimno važno za razumijevanje procesa ubijanja ili operativnosti logora ili tretmana logoraša.

Već pomenuti dr. Nikola Nikolić koji je ekstenzivno istraživao Donju Gradinu i vršio iskapanja grobnica na tom području u svojoj knjizi Jasenovački logor smrti, pisao je o stratištu Donje Gradine na sljedeći način:

„Ustaše su izabrale Gradinu za masovne pokolje iz mnogo razloga od kojih su najvažniji bili osamljenost, dobra prirodna zaštita i nepristupačnost stranim licima. Nadaleko nije bilo naselja a njive su bile opkoljene vrbovim šibljem i šumom, a sa tri strane je Gradina bila u potpunosti nepristupačna: od strane Jasenovca prema sjeveru dijelila je Sava, od strane Uštica dijelila je Una, a od strane Košutarice opet Sava, koja tu pravi nagli zaokret od sjevera ka jugoistoku. Gradina je izgledala kao pravo poluostrvo. Sa strane sela Draksenića i Međeđe ustaše su se zaštitile od partizana pojasom rovova, vučijih jama, čitavim nizom bunkera i karaula. Iz logora Jasenovac, moglo se lako preći skelom preko Save. U ovoj pustinji moglo se nesmetano ubijati hladnim oružjem, a da niko i ne pomisli šta se tamo događa, pa šta više kada bi žrtva i jauknula koliko bi mogla, niko ne bi mogao ništa čuti. U tome je ležala i tajna te strašne Gradine. Ubijalo se hladnim oružjem da se ne bi čuli pucnji. Rijetko bi na nasipu rijeke Save ubijali pojedince iz revolvera.

Narod određen za likvidaciju dovođen je vozom ili pješke u gaj, koji se nalazi pred samim logorom. Tu bi zatočenici mirno čekali skelu. Mali puteljak, *staza smrti*¹⁶⁸ vodio je logoraše do skele koja ih je prevozila preko Save. Skela je bila običan drveni splav, od oko 6 metara širine i 16 metara dužine, a bio je prevožen debelim željeznim užetom do čvrstih betonskih postamenata na jednoj i drugoj obali. Skela je prevozila 150 do 200 ljudi, koje bi odmah na drugoj strani prihvatale ustaške patrole i vodile ih *putem jauka* u pravcu između Une i zaokreta Save, nasuprot Košutarnice kod *topole fra. Satane*. Prve su pokolje vršili na tom mjestu. Tu se još i danas nalazi 115 grobnica. Ustaše su traktorom 1945. godine preorale te nekropole da bi sakrili tragove tih masovnih zločina.

Kada bi prispjela u logor Jasenovac omanja grupa u toku dana, oko 200 do 400 ljudi-muškaraca, žena i djece ili kada bi se moralo zbog pomanjkanja egzekutora ili iskopavanja raka, odgoditi likvidaciju za jedan dan, tada bi žrtve zatvarali u kuću Pere Vukčića, čije je dvorište sa 5-6 šljiva bilo ograđeno bodljikavom žicom i čuvano od strane ustaških stražara. Često su zatočenici vidjeli u tom groznom dvorištu skupine male djece i žena, kako ukočeni od straha čekaju smrt, koju su mogli samo naslućivati. Iz te su sablasne kuće koja je gledala prema Savi

¹⁶⁸ Staza smrti kako su je nazivali neodoljivo podjeća na *Himmelstrase*, ili ulicu prema nebu, eufemizam koji je korišten u logoru smrti Treblinka. Ovim putem, ili ulicom u smrt je, procjenjuje se, poslato minimalno 600.000 ljudi a moguće je da je i brojka toliko visoka da gotovo doseže milion ljudi.

tj. prema logoru, u početku odvodili ljude noću pot topolu usred polja i tu ih klali i zakopavali, proširujući kasnije to groblje sve dublje i dublje u Gradinu.

Nesretni vlasnik ove kuće prethodno je sa suprugom i troje dece odveden u Zemun, gdje su mu ubijena supruga i djeca, a potom je *vozom strave* dovezen u Jasenovac i tamo prevezen u Gradinu. Zaklan je u *Calinki*– kompleksu zemljišta, u pravcu Košutarice, u Gradini, na desnoj obali Save, koja je izabrana kao idealno mesto zamasso vna ubistva.

Od *Čalinke* na istok, tačno na okuci Save, odakle se koso preko Save vidi crkva u Košutarici, nalazi se najdublje mesto u Savi, zvano *Liman*. To mjesto su ustaše odabrale da bacaju žive ljude u rijeku Savu. Tamo su uglavnom bacali komuniste, koji bi njih deseticu vezali za šinu, dugu oko 5-7 metara, sa pruge i tako ih gurnuli u dubinu Save — „Komunističku banku“. Naravno, nikada nisu isplivali iz Save. Bio je to novi originalni način utapanja živih ljudi. Nalazi velikih komada šina sa privezanim koturima sa okovima, nepobitan su dokaz ovih neopisivih ustaških zločina.¹⁶⁹

Kao i Donja Gradina, Kruščica je imala svoje preživjele koji su poslije rata svjedočili o stradanju u ovom logoru. Brzina s kojom je velika grupa ljudi dovođena u ovaj logor je izazvao veliki broj problema, posebno sa smještajem, nehigijenom, nedostatkom hrane i hladnoćom tokom noći. Jedan od ljudi koji je pisao u Kruščici i svjedočio poslije rata je bio i Albert Finci¹⁷⁰ koji je u svojim *Sjećanjima*, opisao svoj posjet Kruščici, kao dio misije koja je pomagala jevrejskim logorašima, opisao je svoje iskustvo sa krađom i gramzivošću čuvara na sljedeći način:

„Opština je preduzela sve moguće da pomogne našim prvim logorašima. Tako su opštine sakupile gomile paketa sa prehrambenim artiklima. Pored toga pripremljen je i jedan kazan graha pripremljen u jevrejskoj kuhinji. Na dan uoči jevrejske nove godine, kamion na drveni ugalj vlasništvo Linde u kojem su bili Jahiel Finci, Josif Levi, Moni Levi, šofer i ja krenuli smo ka Kruščici. Nije bilo potrebe da i ja krenem. Mene je vukla želja i radoznalost da vidim svoje prijatelje sa kojima sam bio te iste noći. Poslije neugodne vožnje lošim cestama, stigli smo u Kruščicu oko podne. Međutim na naše razočarenje i žalost niko nije mogao u logor. Ustaše su za to vrijeme istovarile hranu i unijeli je u svoje magacine. Poslije nekoliko dana saznali smo da od sve poslate hrane jedino je podijeljen kuhani grah a ostalo (čokolade, slatkiši, suho meso)

¹⁶⁹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948, 331 (identičan pasus je dostupan i širim čitalačkim masama na wikipedia članku pod nazivom „Logor Donja Gradina“ - https://sr.wikipedia.org/wiki/Logor_Donja_Gradina)

¹⁷⁰ Albert Finci je bio sekretar Sefardske jevrejske opštine u Sarajevu.

je viđeno na prodaji na travničkoj pijaci. Slanje paketa je izgubilo svaki smisao jer su ustaše to krale pa poslije preprodavali.¹⁷¹

Srećko Bujas je takođe svjedočio o stanju u Kruščici jer je kao povjerenik Sefardske opštine bio jedan od ljudi koji je bio u stalnom kontaktu sa ljudima zaduženim za logore. Njegovo iskustvo je bilo slično kao i Alberta Fincija, pa je o stanju u Kruščici zapisao:

„Odlazim sa drugom Milankovićem i opštinskim saradnicima u Kruščicu, da pregledam stambene prostorije na licu mjesta i da se obavijestim najprije o stambenim i životim uslovima interniraca, kako bi mogli sa zapovjedništvom logora poduzeti potrebne mjere za osiguranje njihove prehrane i zdravstva. Zapovjednik logora zabranjuje nam ulazak u sam logor. Uzaludne su bile sve naše molbe, jer isti nije htio postupiti na osnovu pismenog otvorenog naloga. Međutim pouzdano smo provjerili putem žandara da niti jedan paket sa hranom, odjećom i obućom, poslan kamionima iz Sarajeva niti je izručen zatočenicima, budući da su prodavani po Travniku i okolini.“

Bolno je i svjedočenje izvjesne Bosiljke Radan, domaćice iz Stoca koja je preživjela internaciju u Kruščici. Ona je nakon rata o situaciji u logoru izjavila sljedeće:

„U Kruščici kod Travnika uprava ne samo da nije održavala čistoću, nego je branila ženama da peru svoje rublje. Baraka je bila nedovršena i prokišnjavała je nad podom od zemlje. Žene su davale djeci stabljike od kukuruza, ljuske od krompira i lišće od tikve i kupusa pekle su za jelo. One su morale da se brane od napastovanja ustaša i legale bi nad svojim mladim kćerkama da ih tako zaštite od silovanja.“¹⁷²

Dio logoraša je uspio izaći iz Jasenovca¹⁷³, ali mnogi nisu i ubijeni su u masi neimenovanih, pokopani ili baćeni u Savu da svjedoće užasu jednog vremena. Bilo je i onih koji su prošli torturu Jasenovca i preživjeli da bi isprićali svoju priću nakon rata, jedan od njih, koji je preživio godine zatoćeništva je bio Mile Ristić. Kao ćlan partizanskog pokreta bio je zarobljen i doveden u Jasenovac tokom jula 1942 godine. Jako težak boravak, dodatno su mu opteretili smrt dva brata. Jedan brat mu je stradao upravo u Jasenovcu, a drugi u borbama protiv

¹⁷¹Ovo je jedan dio od neobjavljenih memoarskih spisa koje je Alber Finci pisao tokom i nakon rata, ovaj odlomak njegovog iskustva sa logorom Kruščica je preuzet iz Elias Tauber „Holokaos u BiH, str 69.“

¹⁷² Peršen, 1990, 223.

¹⁷³ Jedan od primjera ove razmjene zatvorenika i njihovog transporta u daleke zemlje, jesu moj vlastiti pradjed i djed koji su iz Jasenovca, različitim sudbinama razdvojeni. Moj pradjed Mlađen je razmjienjen u Srbiju, pa je iz Jasenovca sa 50 kilograma primljen na oporavak u Užice, dok je moj djed Gojko predan Nijemcima, koji su ga otposlali na težak prinudni rad u Norvešku, gdje je, pod teškim i iscrpljujućim uslovima hladnoće i prisilnog rada umro u svojoj dvadesetoj godini.

Ustaša. Tokom 1943. godine postao je član partijske logorske organizacije i jedan od organizatora bijega. Kada je masa logoraša nahrupila na izlazna vrata, kao i kroz prozore i vrata postolarske radionice, ustaška straža iz bunkera koji se nalazio na pola puta prema istočnoj kapiji logora povukla se i ostavila iza sebe jedan puškomitraljez. Mile je uzeo taj puškomitraljez i vatrom iz njega ranio i ubio ustašku stražu iz bunkera. Ovo je omogućilo ostalim logorašima da pobjegnu iz logora. Nakon što je ispraznio šanžer, mitraljez je bacio u Savu i pridružio se bijegu. Nedugo nakon proboja vratio se u partizane. Njegov život nakon rata nije bio lagan, ali je svaki put na godišnjicu proboja dolazio na obilježavanje, iako nikada nije imao automobil. Odbijao je i prevoz drugih ljudi, pa je čak izbjegavao i javni prevoz, zbog čega je često dolazi pješice do Jasenovca, što ga je činilo jako zanimljivim i mističnim čovjekom. Moglo bi se tvrditi da Mile Ristić nikada nije u potpunosti otišao iz Jasenovca, jer su traume koje je doživljavao i strah ostavile trag na njegovu psihu. To je kulminiralo 1980. godine, kada je nekoliko dana nakon smrti Josipa Broza Tita izvršio samoubistvo.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Dejan Motl, Đorđe Mihajlović, *Zaboravljeni- knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova spomen područja Jasenovac, Jasenovac- Zagreb, 2015. 813.

ZAKLJUČAK

Teme koje zahtijevaju posebnu retrospektivu i koje su osjetljive na svaki pokušaj manipulisanja, su ujedno i najteže teme koje se mogu pisati. U takvu vrstu tema svakako spadaju i logori u Bosni i Hercegovini u bilo kojem vremenskom periodu, obliku, namjeni i kapacitetima. Iako nije bio veliki broj logora na teritoriji današnje BiH njen centralni položaj unutar novokreirane NDH, kao i veliki broj onih stanovnika koje je nova vlast označila terminom nepoćudni, nepoželjni ili neprijateljski nastrojeni, kreirao je sve neophodne uslove da oni zaista i egzistiraju. Opasne i krajnje zle namjere koje su se pomaljale na evropskoj sceni nacional- fašističkih država stigle su i do našeg podneblja i nažalost, iste namjere je itekako revnosno ovaplotila marionetska Nezavisna Država Hrvatska.

Politika rasne ili u slučaju NDH nacionalne čistoće, koja nikada nije bila zvanična u punom obliku i jasnoći namjere, ali koja je svakako kopirana od nacističke podrazumijevala je plan ekspulzije velikog broja nepoželjnih stanovnika iz države, kao i njihovog ultimativnog provjeravanja na katoličku religiju i ultimativno masovnog i planski državno odobrenog genocida nevjerovatnih razmjera. Plan je ciljao tri narodnosne grupe: prije svega Srbe, kao najveću i u tom trenutku najproblematičniju sa aspekta brojnosti i opasnosti od nelojalnosti centralnoj vlasti, zatim Jevreje koji možda u drugim okolnostima i ne bi bili dijelom progona, ali zbog rastućeg antisemitizma u Evropi i potrebe dodvoravanja Njemačkoj, sprovedena je revnosno i na kraju iznimno marginalizovanu grupu pripadnika romske populacije čija je jedina krivica bila nesposobnost pune asimilacije. Ove tri grupe su bile u opasnosti potpunog nestanka ili prisilne asimilacije u jednom malom segmentu religijskog domena.

Država koju su ustaše kreirale je u svom početku stihijski i neorganizovano djelovala na polju zatvaranja, hapšenja i prinudne svih onih koje je odredila opasnim po državu. To je u konačnici imalo dvije posljedice: prva je bila ta da je veliki broj ljudi, poglavito srpske nacionalnosti, počeo organizovati pobune protiv ovakvog tretmana a druga je bila organizacione problematike, nemoguće je bilo koncentrisati veliki broj ljudi na jednom mjestu, bez uspostavljanja zaštitne ograde, čuvara i svih ostalih popratnih faktora koji prate jedan organizovan logor. Vrlo brzo, već dva mjeseca nakon uspostavljanja NDH, dolazi do oružanog otpora u Hercegovini, a nakon toga i organizovanja komunističkih oružanih jedinica. Sve ovo uz činjenicu da je ustaška vlast željela što više kopirati njemačku i italijansku praksu organizacije, postepeno se u početku u italijanskoj okupacionoj zoni

osnivaju logori. Kasnije logori postaju redovna praksa vlasti u pokušaju da uguši bilo kakav otpor ili da sprovede svoje rasističku politiku čiste Hrvatske države.

U dubljoj unutrašnjosti, stvarala se neophodnost organizacije djelotvornog logora koji bi bio dovoljno velik da objedini kapacitete svih ostalih unutar sebe i koji bi služio kao (ishodišna) tačka. Prije pronalaska idealnih uslova za ovaj logor, eksperimentisalo se sa tri vrste logorskih sistema: sa sabirnim logorima, useljeničko- iseljeničkim i isključivo iseljeničkim. Pošto je bilo jasno da sistem nasilnog izbacivanja iz zemlje neće biti najdjelotvorniji, ubrzo se pristupilo koncentraciji ljudi na jednom mjestu i njihovim trajnim zadržavanjem, što je, ponekad i u izuzetnim slučajevima moglo potrajati i tri godine. Veoma bitan logor za naše podneblje je kreiran u centralnoj Bosni u blizini Travnika, jer je imao idealnu poziciju centralnog mjesta unutar BiH. Kruščica, logor koji je nastao na mjestu ranijeg zatvora, u jednom ironičnom obratu, baš za veliki broj ustaških kao i drugih protivnika kraljevskog režima. Sam logor nije bio velikih kapaciteta, bar u početku ali je kasnije značajno proširio svoj obim prijemom kako zatvorenika iz drugih djelova BiH, tako i određenog broja zatvorenika iz prethodno zatvorenih logora na Pagu, Gospiću i nekim drugim mjestima u unutrašnjosti Hrvatske. Namjena logora je bila sabirno- radna i to mu je i bio zvaničan statusa, ali je vremenom, jer je već postao operativan par mjeseci postao koncentraciono- transportni. Transportni je bio, jer je postalo sasvim jasno već u ljetnjim mjesecima, da će logoraši biti otposlani ka konačno uspostavljenom velikom i centralnom zdanju jasenovačkih kompleksa logora. Logor u Kruščici kao logor u potpunosti unutar BiH je bio dijelom nemilosrdne torture, izivljivanja i drugih vidova mučenja logoraša. Nehumanost je išla od najnižih oblika maltretiranja i pljačka logoraša pa do nasumičnog pogublivanja strijeljanja ili ubijanja na mjestu. Hir čuvara je bio najveći neprijatelj pojedinih logoraša, a smrt je mogla doći i od izgladnelosti, pothlađenosti ili dnevne vrućine.

Jasenovac je bio fokalna tačka, mjesto ka kojem su svi transporti težili. Kao centralno mjesto koje je trebalo postati jedini koncentracioni logor u NDH, jasenovački kompleks logora nije bio idealan. Sama zemlja je bila zapravo aluvijalna ravan, koju je rijeka Sava često plavila, pa je trebala velika sposobnost sam logor održavati suvim. Jasenovac je bio najokrutnije mjesto na kojem su se ljudi mogli naći. Trebalo je neko vrijeme prije nego se razvio sistem koji je dobio neslavni epitet logora smrti. Sistem ubijanja u Jasenovcu, nije bio razvijen kao u nacističkim logorima, tu nije bilo ubijanja gasom ili pesticidom, već je ubijanje izvođeno na najprimitivniji način, metkom, nožem, maljem, vješanjem ili nekim drugim vidom hladnog oružja. Posebno okrutna ubistva su se dešavala na prostoru Donje Gradine,

koja je bila unutar teritorije Bosne i Hercegovine. U Gradini su ubijanja bila nehumana jer su ustaše računale na izolovanost ove lokacije, pa su ubijanja često praćena kricima i hladnim oružjem. Većina logoraša je bila srpske nacionalnosti, ali se jako brzo tu našao i veliki broj Jevreja i Roma, kao i antifašista svih nacionalnosti ili samo onih ljudi koji su podigli glas protiv torture koju je država sprovođila. Sistem života se sastojao od prisilnog rada, ali bez velikog ekonomskog benefita, kako za samog logoraša, tako i za državu. Stare mašine za rad uz čest manuelni rad, velika nehigijena, drastičan pad u kvalitetu ishrane sa velikim kalorijskim deficitom se često pokazivao smrtonosan za veliki broj ljudi. Jasenovac je u svom grotlu patnje i užasa, progutao više hiljada osoba, a o broju onih koji su stradali se da diskutovati na ozbiljnim panelima i konferencijama. Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da u ovom kompleksu logora nije stradalo samo deset, dvadeset ili trideset hiljada ljudi kako tvrde neke apologetske struje u Hrvatskoj, ali vrlo vjerovatno tu nije stradalo ni sedamsto, osamsto ili devetsto hiljada ljudi, kako se u socijalističkoj historiografiji tvrdilo a kasnije je preuzeto i čak uvećavano od strane srpske.

Logori svih vrsta, a posebno oni isključivo smrtonosne namjene su bili najveća prijetnja uništenju čitavih rasa, kulture a vjerovatno i civilizacije uopšte. Da se najveći rat u historiji čovječanstva nije završio pobjedom saveznika, vrlo je moguće da bi ovi logori i dalje ostali operativni za rješavanje nekih drugih problema, pošto bi se vjerovatno „jevrejsko pitanje“ sprovelo do morbidne preciznosti uništenja potpune jevrejske populacije u Evropi. Dio ovog sistema bezumlja i groteske je bila i Bosna i Hercegovina, ali ne kao nezavisna država nego dijelom marionetske fašistoidne države NDH. Svi narodi sa prostora jugoistočne Evrope su patili u ovim logorima, ali se na sreću nije ostvario monstruoan plan o uništenju dva naroda i dodatno trećine trećega, jer je vihor rata u svom bijesu i snazi, makar za pola vijeka, odnio na smetlišće historije ustašku ideologiju i njene logore.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

1. Oslobođenje, 29. decembar 1988. godine, feljton *Zvjerstva u logoru Kruščica*, sjećanja Zore Goldberger, str 129.
2. Oslobođenje, 29. decembar 1988. godine, feljton *Zvjerstva u logoru Kruščica*, sjećanja Jaše Romana, str 130.

Literatura:

1. Avramov Smilja, Genocid u Jugoslaviji 1941-1945, I tom, Akademija za diplomatiju i bezbednosti IGAM, dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2008.
2. Barić, Nikica, *Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1942.*, Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, god. V., br. 9-10, Zagreb, 2002.
3. Begonja, Zlatko, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944 do 1948-* doktorska *disertacija*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zadru, Zadar, 2007.
4. Bjelić, Miodrag . Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2008.
5. Dejan Motl, Đorđe Mihajlović, *Zaboravljeni- knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Javna ustanova spomen područja Jasenovac, Donja Gradina- Zagreb, 2015.
6. Friedman, Francine, *Contemporary responses to the Holocaust in Bosnia and Herzegovina*, u; Johon Paul Himka, Joanna Michlic, *Bringing the dark past to light the reception of the holocaust in post communist Europe*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2013.
7. Gaćinović, Radoslav, *Nasilno pokrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Institut za političke studije u Beogradu, Beograd, 2018.

8. Galijatović, Sabina. *Stradanje Jevreja Bosne i Hercegovine tokom Holokausta*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 2020.
9. Goldstein Ivo i Hutinec, Goran, *Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća*, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
10. Goldstein Ivo, , *Hrvatska povijest*, Europa press holding, Zagreb, 2007.
11. Goldstein, Ivo , *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Zagreb, 2001.
12. Grahek Ravančić, Martina, *Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - organizacija, ustroj, djelovanje* u; Historijski zbornik ,LXVI ,Zagreb, 2013.
13. Greble Emily, *Sarajevo 1941- 1945; Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, University Press, Sarajevo, 2011.
14. Karakaš, Obradov, *Migracije srpskog stanovništva na području NDH*, Časopis za suvremenu povijest, god 43, br.3, Zagreb, 2011.
15. Kogon, Eugen, *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Globus, Zagreb 1982.
16. Koljanin, Milan, *The role of Concentration Camps in policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941*, Balcanica broj LXVI , Beograd, 2015.
17. Korb, Alexander, *Im schatten das Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburger edition, Hamburg, 2013.
18. Kovačić Davor, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno –obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941 do 1943*, Časopis za suvremenu povijest, god 37, broj 1, Zagreb, 2005.
19. Matković, Hrvoje, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
20. McCormick, Robert, *Croatia under Ante Pavelić- America the Ustaše and croatian genocide*, McMillan publishers, 2014.

21. Mihajlović, Đorđe, *Jasenovac- fotomonografija*, Javna ustanova spomen područja Jasenovac, Grafički zavod Hrvatske, Jasenovac, 2016.
22. Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, vol I, Narodna knjiga, Beograd, 1986.
23. Miletić, Antun, *Ustaška fabrika smrti, 1941-1945*, Vojno izdavački i novinski centar, Beograd, 1988.
24. Miletić, Anton i Dedijer, Vladimir , *Protjerivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Prosveta, Beograd, 1990.
25. Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
26. Odić Slavko i Komarica Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2005.
27. Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007.
28. Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.
29. Pleša, Josipa, *Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* , Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2017.
30. Ravančić, Grahek ,Martina, *Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača- organizacija, ustroj, djelovanje*, Historijski zbornik, god. 66, br. 1, Zagreb, 2015.
31. Rees, Laurance, *Auschwitz: Nacisti i „konačno rješenje*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
32. Rodogno, Davide, *Fascism's European Empire: Italian occupation during the Second World War*, Cambridge University Press, 2006.
33. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.

34. Skoko, Savo, Milan Grahovac, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske i nemačkog okupatora u Hercegovini 1941- 1945*, Izdavačka kuća: Filip Višnjić , Beograd, 2012.
35. Stone, Dan, *Concentration Camps- A Brief History*, Oxford University press, London, 2019.
36. Tauber Eli, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.
37. USHMM, *Encyclopedia of camps and ghettos 1933-1945- volume III- Camps and ghettos under European regimes aligned with Nazi Germany.*, Indiana university press, 2018.
38. Vajs, Albert, *Rad Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* , Anali Pravnog fakulteta, , god IX, br. 1, Beograd, 1961.
39. Vukčević, Slavko, *Zločini Nezavisne Drzave Hrvatske 1941-1945*, vol I u; *Zločini na jugoslovenakim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.

Internet stranice:

1. <https://jusp-jasenovac.hr>
2. [https://sr.wikipedia.org/wiki/Logor- Donja Gradina](https://sr.wikipedia.org/wiki/Logor-Donja_Gradina)
3. "Koncentracijski logori", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32708>, 10. 11. 2022.